

REPUBLIKA HRVATSKA
ŽUPANIJA SPLITSKO - DALMATINSKA
GRAD HVAR

KONZERVATORSKI ELABORAT NASELJA VELO GRABLJE

ZAGREB - HVAR, veljača 2012.

NARUČITELJ: **GRAD HVAR
FABRIKA BB
21450 HVAR**

ELABORAT: **KONZERVATORSKI ELABORAT NASELJA VELO GRABLJE**
Za potrebe izrade UPU-a ETNO-EKO SELA VELO GRABLJE

BROJ UGOVORA: **01/2007**

AUTOR ELABORATA: **Latica Tomašić, dipl.ing.arh**

KOAUTHORI: **Sandra Jakopec, dipl.ing.arh
Mirela Ćordaš, dipl.ing.arh.
Nikša Božić, dipl.ing.arh.**

Izrađivač: **APE d.o.o.
za arhitekturu, planiranje i ostale poslovne djelatnosti
10000 ZAGREB, Ozaljska 61**

ODGOVORNA OSOBA: **Mirela Ćordaš, dipl.ing.arh.**

SADRŽAJ:

1.	POLAZIŠTA	4
1.1.	Povijesni razvoj Velog Grablja	4
1.2.	Osnovna obilježja krajolika	9
1.3.	Osnovna obilježja naselja	9
1.4.	Kulturna dobra na području obuhvata plana i stanje njihove evidencije i pravne zaštite	11
2.	ANALIZA STANJA KULTURNIH DOBARA	13
2.1.	Graditeljska baština Velog Grablja	13
2.1.1.	Materijali i način gradnje.....	13
2.1.2.	Tipologija tradicijskog graditeljstva Velog Grablja	16
2.1.3.	Karakteristični elementi tradicijske gradnje.....	20
2.1.4.	Pokretna materijalna baština – oprema grabaljskog doma	23
2.2.	Osvrt na nematerijalnu baštinu Velog Grablja	24
2.3.	Kulturni krajolik	31
3.	VALORIZACIJA KULTURNIH DOBARA	32
3.1.	Valorizacija kulturnog krajolika.....	32
3.2.	Valorizacija nepokretnih kulturnih dobara i povijesnih graditeljskih cjelina u naselju	32
4.	SUSTAV MJERA ZAŠTITE	34
4.1.	Opće mjere zaštite prostora	34
4.2.	Mjere zaštite naselja, krajobraznih vrijednosti i pojedinačnih građevina	36
4.3.	Konzervatorske smjernice.....	38
4.4.	Konzervatorske smjernice zone „K“ zaštite kultiviranog krajolika	42
4.5.	Upravni postupak pri zaštiti kulturnih dobara i pravni status zaštite.....	43
4.6.	Preporuke za turistički razvoj	44
5.	LITERATURA	45
6.	KARTOGRAFSKI PRIKAZI U MJERILU 1:1.500	
6.1.	Analiza postojećeg stanja	
6.1.1.	Temeljna struktura naselja	
6.1.2.	Ocjena građevnog stanja u prostoru	
6.1.3.	Analiza namjene građevine	
6.1.4.	Kategorizacija građevina po katnosti	
6.1.5.	Tipologija krovnih pokrova	
6.1.6.	Tipologija tradicijske gradnje	
6.2.	Valorizacija spomeničke baštine	
6.2.1.	Prijedlog rasporeda zaštitnih zona	
6.2.2.	Smjernice za zaštitu i uređenje prostora	
7.	IDENTIFIKACIJSKE KARTICE GRAĐEVINA	
8.	TABLICE IDENTIFIKACIJSKIH PODATAKA	

1. POLAZIŠTA

1.1. POVIJESNI RAZVOJ VELOG GRABLJA

Točni podaci o osnivanju Velog Grablja nisu sačuvani, no prema postojećim povijesnim izvorima i lokalnoj predaji može se zaključiti da je utemeljeno u kasnom srednjem vijeku kao stočarsko naselje (pri čemu su vjerojatno sudjelovale neke hvarske plemićke obitelji poput obitelji Gazzari). Eventualne tragove prethistorijskog života nalazimo u široj okolici Grablja, s južne strane brda Motokit, gdje se nalazi Babina Špilja.

O ranoj nastanjenosti ovog područja svjedoči crkva Sv. Vida (smještena uz takozvani Općeni put, prema Starom Gradu, neposredno nad mjestom) koju se spominje već 1205. godine, a

za koju se po lokalnoj predaji smatra da u izmijenjenom obliku potječe od grčkih kolonizatora Hvara. O ovome na žalost nema pisanih dokaza, a izgled crkve modificiran je temeljitim popravcima provedenim 1875. godine.

Od stambenih kuća, prema lokalnoj su predaji najstarije one obitelji Zaninović Šeperica i Zaninović Zoranić, te kuće Petrić i Budrović, no za njih nema točne datacije. Od navedenih se izradom ističu one obitelji Šeperica, okružene kamenim konolom, unutar čijeg je sklopa živjelo više obitelji istovremeno.

Velo Grablje nalazimo u popisima stanovništva provođenim od 17. stoljeća, kada je imalo 8 obitelji i ukupno 50 stanovnika. U to je doba otok Hvar bio pod vladavinom Venecije, koja je trajala do 1797. godine, a za čije je vladavine gospodarski napredak otoka i samog Grablja bio dosta ograničen.

Uvođenjem poljoprivrednih kultura koje su postupno zamjenjivale stočarstvo u svojstvu primarne gospodarske djelatnosti, te dolaskom habsburške administracije 1797. godine koja uvodi određene inovacije, dolazi i do kontinuiranijeg razvoja i slijednog porasta broja stanovnika, kojih stoga u 18. stoljeću ima već četiri puta više –206, u 24 obitelji. Od 18. stoljeća se matične knjige vode u samom Velom Grablju, dok su se do tada za Grablje vodile u Hvaru, a od tada je prestao i običaj ukapanja grabaljskih pokojnika u hvarskim crkvama. Također, od 18. stoljeća zabilježeno je prvo strukturirano udruživanje mještana, koji od tada pa sve do 20. stoljeća osnivaju bratovštine, odbore i udruge u kojima se okupljaju muškarci i žene, te koji pomažu regulirati život mjesta.

Razdoblje posebnog gospodarskog prosperiteta, pa samim time i intenzivnog prostornog razvoja mjesta, počinje s 19. stoljećem, koje je započelo periodom francuske uprave (1805.-1813.) te se nastavilo pod Austro-Ugarskom. Tada je u Velom Grablju izgrađeno već 57 kamenih obiteljskih kuća, u kojima je živjelo 333 stanovnika u 56 obitelji. Austrougarska državna uprava pokrenula je izradu katastra za Grablje 1846. godine u sklopu sveobuhvatne državne katastarske izmjere.

Grablje je, kao i čitava Dalmacija, u drugoj polovini 19. stoljeća doživjelo uzlet vinogradarstva - kada je 1860. godine Austrija ostala bez posjeda u Italiji, a francuskim i talijanskim vinogradima su harale bolesti filoksera i pepelnica. Smanjena ponuda prouzročila je nagli rast cijena vina i učinila vinogradarstvo vrlo isplativim, što je potrajalo sve dok 1891. godine Austrija nije omogućila uvoz jeftinih vina, te 1914. zaraza nije zahvatila i grabaljske vinograde i u nekoliko godina uništila stoljetni trud Grabljana. Za tog su prosperitetnog razdoblja izgrađene gotovo sve grabaljske kuće koje danas poznajemo, a koje su kasnije dograđivane i uređivane, kao i najveći dio javnih građevina, poput nove župne crkve i škole. Početkom 19. stoljeća izgrađeno je groblje pokraj župne crkve, takozvana *kopošonta*, na kojem su

Grabljani ukapali svoje pokojnike sve do izgradnje novog grobišta pomoću donacija iseljenih Grabljana početkom 20. stoljeća.

Vrhunac razvoja mjesto je doživjelo početkom 20. stoljeća, kada je imalo gotovo 500 stanovnika, no taj se broj već do sredine 20. stoljeća prepolovio, da bi početkom 21. stoljeća na popisu bio svega 21 stanovnik, u 11 kućanstava. Dvadeseto je stoljeće dovelo i suvremene načine komunikacije: 1912. godine Grablje dobiva poštu, a 1921. telegraf, a zatim je 1939. godine izgrađena i cesta koja je preko Grablja povezala Stari Grad s Hvarom (asfaltirana 1969.), što je znatno olakšalo dopremu namirnica i otpremanje privrednih proizvoda i poštanskih pošiljaka. Godine 1957. seljani su financirali i gradili odvojak ceste Hvar-Stari Grad koji vodi do Na Plot, te ga 1972. asfaltirali. Unutar samog mjesta svi su kolni putevi asfaltirani 1990. godine, a 2000. godine izgrađena je makadamska cesta do Malog Grablja i Milne. U Velo Grablje doveden je 1945. telefon, koji je razveden po kućama tek 2003, 1960-te izgrađena je u mjestu trafostanica, a 2007. je u potpunosti proveden vodovod. Javne cisterne izgrađene su 1946. i 1956. na Petroru.

Padu broja stanovnika tijekom 20. stoljeća uvelike su pridonijele loše povijesne okolnosti: prijelomna godina bila je 1914., kada su u Velo Grablje istovremeno došli filoksera i Prvi svjetski rat, u vidu talijanske okupacije i novačenja.

Do 1918. kada su oboje završili, valuta je devalvirala, dio grabaljskih mladića poginuo je u ratu, vinogradi su bili potpuno uništeni, a promijenjeni su i socio-ekonomski odnosi jer je odumiranjem vinograda prestao i zakup zemlje tamo gdje je bio ugovoren „dok traje loza“. Grabljani su svojom iznimnom marljivošću prevladali teške okolnosti, te posao potražili u hvarskim kamenolomima, i okrenuli se sadnji aromatičnog bilja i drugih kultura. Usprkos teškoćama, u to su doba Grabljani pokrenuli još dva kulturna društva, od kojih je svako imalo svoju čitaonicu smještenu u privatnim kućama Grabljana. Plesovi i priredbe održavali su se nedjeljom i blagdanom, na otvorenom pred zgradom Zadruga ili u posebnoj dvorani s pozornicom.

U tom je periodu Grablje dobilo i sportska društva, prvu privatnu trgovinu mješovitom robom, imalo gostionicu, mesnicu, dvije postolarske, te stolarsku i krojačku radionicu, što svjedoči o tome da je u civilizacijskom i kulturnom smislu Grablje živjelo životom malog grada. No o tome koliko je život grabaljskih žitelja bio i nadalje u mnogim aspektima iznimno okrutan i težak govori podatak da je još početkom 20. stoljeća prilikom izgradnje novog groblja uređeno 25 grobnica za odrasle, te njih čak 10 za djecu starosti do 7 godina.

Drugi svjetski rat donio je novu talijansku okupaciju od 1941. do 1943., a po kapitulaciji Italije i njemačku okupaciju, tako da je u kući Tomičića bila smještena njemačka komanda na koju je 1944. izveden saveznički napad. Od 1943. do 1945. dio je mještana bio u zbjegu u El Shattu, dio mladića bio je u vojsci, te je vladao nedostatak radne snage koji je Zadruga pokušavala nadoknaditi organiziranjem zajedničkih radova.

U poslijeratnom periodu mjesto se još jednom oduprlo mogućem izumiranju i ostvarilo novi procvat, prije svega sadnjom lavande. Tijekom gospodarskog procvata koji je uslijedio nakon porasta cijene lavandinog ulja grabaljske su se kuće intenzivno obnavljale, a 1959. godine izgrađena je i nova zgrada pošte, na Malu Bandu (na žalost zatvorena već 1984. godine). U kazivanjima i literaturi često se ističe 1963. godina u kojoj su gotovo sve poljoprivredne kulture izvanredno uspjele, a proizvodi su prodavani po vrlo dobrim cijenama. U to je doba kulturni život Grablja pokretala aktivna Omladinska organizacija, od 1945. godine.

Pad cijena lavande i drugih poljoprivrednih kultura, kao i promjena u načinu života i mogućnost mnogo ugodnije zarade radom u turizmu i drugim uslužnim djelatnostima označile su kraj čitave jedne ere u postojanju Velog Grablja koje je nakon pet stotina godina prestalo živjeti od obrađivanja svojih polja. Tijekom druge polovice 20. stoljeća broj stanovnika se progresivno smanjivao, a Grabljani danas većinom žive u Hvaru. No njihova je odanost mjestu impresivna, pa je tako misa u grabaljskoj crkvi dobro posjećena svake nedjelje, a o većim je blagdanima, poput Božića, crkva i nadalje puna. Grabljani i dalje volontiraju kod obnove mjesta i zajedničkih radova, pa su tako Grabljani dobrovoljnim radom 2007. godine obnavljali pročelje Zadružnog doma povodom proslave njegove obljetnice.

Niti priroda nije štedila Grablje u 20. stoljeću: poharali su ga veliki požari koji su izbijali redom 1938., 1984., 1997., 2003. te zadnji 2007. godine. U ovim su požarima izgorjeli gotovo svi nasadi lavande i stoljetni vinogradi, a 2003. mjesto je spašeno u posljednji tren jer je požar došao pred prve redove kuća, o čemu danas svjedoči opožareni krajolik oko Grablja.

Iz starih je popisa stanovništva vidljivo da je povijesno grabaljska obitelj bila mnogočlana, da je obuhvaćala po više generacija, te da je smanjena tek recentno, iseljavanjem i dramatičnim opadanjem broja stanovnika. Grabljani su živjeli u koherentnim obiteljima, vrlo pobožnim, kojima je glava uglavnom bio otac.

Brojni primjeri kroz povijest, kao i svjedočenja mještana, ukazuju na veliku povezanost mjesta s religioznim životom i Crkvom, koja je odigrala veliku ulogu u izgradnji mjesta, obrazovanju mještana i postizanju općeg napretka.

Tako je i opismenjavanje i obrazovanje stanovništva u Velom Grablju počelo uz pomoć župnika koji su neformalno podučavali mještane, vjerojatno već od 18. stoljeća. Organizirano osnovno školovanje započelo je 1819. godine sa župnikom don Andrijom Pavičićem kao učiteljem, zgrada škole izgrađena je 1876. godine, a već slijedeće godine u Grablje je došao prvi učitelj. Krajem 19. stoljeća dječacima su se u školskim klupama pridružile i djevojčice, a dvogodišnja nastava kasnije je zamijenjena šestogodišnjom. Jedna od specifičnosti grabaljske škole bila je i ta da je od 1859. pa sve do 1945. godine crkveno zvono pozivalo učenike na nastavu. U Grablju se smatralo velikom sramotom ne završiti osnovnu školu, što svjedoči o tome da je stanovništvo već u 19. stoljeću bilo najvećim dijelom pismeno. Škola je zatvorena 1970. godine kada u

Velom Grablju više nije bilo dovoljno djece. Više obrazovanje su do Drugog svjetskog rata stjecali jedino bogoslovi, no od tada počinju odlasci mladića i djevojaka na studij, najčešće u Split i u Zagreb. Preostali su mještani dodatno obrazovanje stjecali pomoću Zadruga koja je organizirala predavanja i praktične tečajeve, te pomoću čitaonice koja ih je opskrbljivala časopisima i knjigama, često i s poljoprivrednom tematikom.

Odanost rodnom mjestu i veliku poduzetnost Grabljani su dokazivali mnogo puta kroz povijest nesebičnim dobrovoljnim radom i novčanim priložima, pomoću kojih su bez pomoći države izgrađene sve javne građevine u mjestu. Tako je i nova crkva, neočekivano velika i lijepa, isplanirana tijekom rada grabaljskih muškaraca na gradnji Sueskog kanala, a zatim i financirana novcem zarađenim u Suezu i u Beču između 1860. i 1880. godine.

Sačuvano je i pismo kojim don Niko Gamulin, jedan od posebno zaslužnih grabaljskih župnika, 1905. godine poziva iseljene Grabljane da pomognu dovršenje i uređenje čitaonice, te pritom nabroja radove koje su Grabljani već samostalno financirali i izveli, te institucije koje su osnovali. Tako su već 1876. godine izgradili Bratsku kuću, s crkvenom konobom u

prizemlju i osnovnom školom od dva razreda, a 1886. izgrađena je nova crkva Sv. Kuzme i Damjana, koja je zatim uređena i iznutra. Zajedno s Malograbljanima mještani su već 1830. godine izgradili dvije lokve za napoj stoke.

Između 1892. i 1902. utemeljena je i obnovljena Ružmarinska zadruga, koja je 1902. godine izgradila zgradu za destilaciju ružmarinovog (kasnije i lavandinog) ulja te ju opremila suvremenim uređajima; 1900. utemeljena je Seoska blagajna, jedna od prvih u Dalmaciji (koja je već 1904. imala 130.000 kruna prometa), a ta je Blagajna ustanovila Pučku knjižnicu, te 'Sud dobrih ljudi' kao svojevrsan sud časti koji je trebao riješiti sporove među mještanima. Zadružni dom izgrađen je 1905. godine, s konobom i uljarom u prizemlju, te dvoranom i dvije poslovne prostorije na katu. Kasnije će se toj zgradi dodati krilo u kojem su bile trgovina – magazin, te čitaonica „...u korist narodu koji će tu sastajati da se sa braćom bolje upoznade i porazgovori, da čuje pametnu rič i čita lipe knjige i dobre novine“. Do tada se čitaonica nalazila u prostorijama koje bi ustupili vlasnici privatnih kuća. Između 1819. i 1839. godine izgrađena je i kapelica Sv. Antonija na Dubačac, koja je 1885. uređena i proširena, te je

za vrijeme izgradnje nove župne crkve preuzela njezinu funkciju.

Zajednička zgrada za kuhanje rakije izgrađena je na dotadašnjem bočalištu, 'Na Plot', 1936. godine, te opremljena suvremenim uređajima. Uređaji za destiliranje eteričnih ulja u zadružnoj zgradi zamijenjeni su novijima 1950. i 1956. godine, te su i danas u uporabnom stanju. U svim se zapisima navodi da su Grabljani u ovakvim akcijama radili s posebnim entuzijazmom, od srca, pa je tako zabilježeno da su kamene blokove za gradnju crkve nosili neotesane od Milne do Velog Grablja; prema svjedočenjima Grabljana kamen za križ tako nosilo 70 muškaraca uz veliku opasnost po život. Iseljeni su Grabljani davali donacije kojima su pomagali ove radove, a čim bi postigli značajniji financijski uspjeh u inozemstvu davali su i veće pojedinačne donacije od kojih je primjerice izgrađeno novo grobište „na Dubačac“, te 1931. kupljeno novo zvono za crkvu.

Iseljavanje iz Velog Grablja zabilježavano je od 17. stoljeća, no uglavnom se radilo o iseljavanju u druga mjesta na otoku ili u Dalmaciji. Veći valovi iseljavanja u inozemstvo počeli su u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su Grabljani najčešće odlazili u Kaliforniju ili Argentinu. U teškom razdoblju nakon Prvog svjetskog rata uslijedilo je još iseljavanja, dok je nakon Drugog svjetskog rata bio manji broj emigracija zbog ograničenih mogućnosti izlaska iz tadašnje države. Stoga je većina ekonomskih migracija u to doba bila usmjerena prema Hvaru i bavljenju

turističkim djelatnostima, te prema odlasku na studij u hrvatske gradove (čime je Grablje dalo velik broj renomiranih stručnjaka na raznim područjima).

Velik broj grabajskih mladića koji su emigrirali u inozemstvo se zbog neriješenog pitanja vojne obaveze više nije moglo vratiti dugi niz godina, pa su članove obitelji – pogotovo braću i sestre - pozivali za sobom čim bi se situirali u novoj zemlji. Iseljenici su se osjećali dužnima

pomoći članu obitelji koji je ostao u rodnom domu, kao i široj zajednici, a veliku vezanost za rodni kraj iskazivali su organiziranjem u domoljubna udruženja, te njegovanjem običaja iz rodnog kraja. Iznimno marljivi i navikli na teške uvjete rada i na mnogo siromašnije tlo, postizali su uspjeh u raznim područjima, a pogotovo s poljoprivredom.

1.2. OSNOVNA OBILJEŽJA KRAJOLIKA

Velo Grablje nalazi se oko 11 kilometara istočno od grada Hvara, u brdovitom predjelu gotovo u samoj sredini otoka. Iako samo naselje gleda prema otvorenom moru, već se s prijevoja smještenog nešto iznad mjesta gleda na drugu stranu, prema otoku Braču i Bolu. Mjesto je smješteno na obroncima obraslim makijom, čije se dvije udoline spajaju ispod sela - na Lokvu, tvoreći impozantan usjek koji prolazeći podno Motokita i kroz Malo Grablje vodi sve do mora. Pješački putevi koji vode

prema grabaljskim poljima – danas dosta zapušteni - zrakasto izlaze iz mjesta te vijugaju preko obronaka, obrasli gustim niskim raslinjem. Naselje je povoljno smješteno u smislu zaštite od vjetra – od sjevernog vjetra zaklonjeno je Glovom, sa Zapada brdom Zaglov, te s Istoka Dubočcem, a otvoreno je prema Jugu, s vizurom prema moru i Visu.

Prvi su grabaljski vinogradi i polja sađeni na zemlji crvenici na položajima ispod sela, dok su kasnije otkrivene prednosti pjeskovitog tla *salbuna* za uzgoj loze pa je i ono došlo na cijenu, čime je u privrednom smislu aktivirano svo tlo u okolici naselja. Da bi se tlo moglo obrađivati, ručno se čistilo od kamena koji je slagan u meje i gomile. Velograbljani su potpuno pripitomili prirodni krajolik koji ih je okruživao; prekrasan kameni geometrijski raster kojim je premrežen sav krajolik vidljiv iz Velog Grablja trag je njihovog višestoljetnog rada u ovom prostoru.

Danas je na mnogim opožarenim mjestima nemoguće utvrditi raniji izgled krajolika; okolina Velog Grablja je teško stradala u nizu požara tijekom 20. stoljeća. Iako su Velograbljani uglavnom raseljeni, dio njihovih poljoprivrednih površina još se obrađuje.

1.3. OSNOVNA OBILJEŽJA NASELJA

Velo Grablje je naselje raštrkanog tipa, smješteno na obroncima iznad Milne i Malog Grablja, na oko 350 metara nadmorske visine; do njega se dolazi starom cestom *Općeni put* koja prolazeći kroz Brusje povezuje Hvar i Stari grad, ili nešto lošije uređenom prometnicom koja se iznad Milne odvaja od nove ceste, te prolazi kroz Malo Grablje. Formirano je organički, duž serpentinasto zavijenih puteva koji opasuju obronke Mole i Vele Bonde te vode dalje u brda prema grabaljskim poljima, ili niz usjek prema Malom Grablju i moru.

Uslijed izgradnje poticane snažnim gospodarskim razvojem tijekom 1800-tih i 1900-tih godina danas je teško rekonstruirati izgled Grablja u stoljećima koja su prethodila tom

razdoblju, no moguće je zaključiti da se u njegovim zaćecima radilo o tipičnom naselju dalmatinskog krasa, čiji su kuće i sklopovi prošli evolucijski put od jednostavnih stočarskih prizemnih potleušica do impozantnih dvokatnica grabaljskih zemljoposjednika kakve su nastajale tijekom prošlog stoljeća. Gospodarski prosperitet uvjetovao je nestanak ekonomičnog krškog planiranja, kod kojeg se pri gradnji vodilo računa o složenom nizu čimbenika koji su trebali smanjiti troškove života, a mnogo je veći naglasak stavljen na kvalitetu i estetiku gradnje.

U smislu povijesne parcelacije kao žarište prostornog razvoja poljoprivredne ere Grablja može se iščitati župna crkva Sv. Kuzme i Damjana, nekada srednjovjekovna crkva znatno manjih proporcija, te splet zbijenih, organički isprepletenih uličica s njezine istočne strane (iako je danas gradnja na tim parcelama bitno recentnijeg datuma). Na povišenim pozicijama udaljenijim od crkve nalazili su se raštrkano smješteni sklopovi pojedinih obitelji, što je prostorna organizacija koja se uklapa u stočarsku prošlost mjesta. Može se pretpostaviti da se odatle mjesto širilo niz obronke, prema današnjem groblju, te na Molu Bondu koja se nalazi na obronku nasuprot crkvi, čime su nekada međusobno udaljeni sklopovi povezivani novijim graditeljskim tkivom.

Osim tlocrtne dispozicije mjesta Velo Grablje više gotovo i ne nosi karakteristike stočarskih sela kakva tipično nastaju na krševitom terenu u unutrašnjosti dalmatinskih otoka, jer su se usprkos škrтости tla Velograbljani orijentali na zemljoradnju, te pravilnim odabirom poljoprivrednih kultura i marljivim radom uspjeli ostvariti gospodarski prosperitet. Samim time, stočarstvo tijekom posljednja dva stoljeća više nije bilo dominantna gospodarska djelatnost, a stočarski način života zamijenjen je mirnijim i prosperitetnijim poljodjeljskim i zemljoposjedničkim životom, sa zamjetnim građanskim utjecajima. Tako je Velo Grablje u raznim periodima 19. i posebno u 20. stoljeću imalo mjesni odbor kao vid lokalne samouprave, župu, školu, zadrugu, dvoranu, zajedničke manufakturne pogone i razna druga obilježja manjeg otočkog grada. Prema opisima i sačuvanim predmetima, uočljivo je i da su čak odjeća i oprema doma bili više nalik gradskim nego seoskim, pa stoga ne čudi i što mjesto obiluje privatnim i javnim građevinama koje kvalitetom, estetikom i proporcijama daleko nadmašuju tipično seoske. Može se reći da se Velo Grablje prostorno i društveno razvilo iz sela u gradić, iako je poljoprivreda ostala primarnim izvorom prihoda; stoga je izraz 'naselje' u ovom slučaju daleko prikladniji nego 'selo'.

Danas u Velom Grablju više ne nalazimo prvu fazu izgradnje sela otočkog krasa – stambene primitivne prizemnice - potleušice, građene 'u suho', no u prostoru je prisutan veći broj gospodarskih prizemnica, danas većinom ruševnih ili izvan funkcije, građanih od kvalitetnog kamena 'u živo', za koje možemo pretpostaviti da dijelom potječu iz druge razvojne faze u kojoj su potleušice poboljšavane za stanovanje ili prenamijenjene u gospodarske svrhe.

U Velom Grablju stambene su kuće često impozantnih dimenzija i skladnih proporcija, kvalitetne izvedbe, ujednačene građevne tipologije do razine detalja. Gotovo bez iznimke imaju prostrano gospodarsko prizemlje te niz pratećih gospodarskih objekata – gustirne, krušnu peć, staje i slično. Riječ je o kućama koje su pretežno građene tijekom XIX i XX stoljeća, s prostranim i skladnim glavnim pročeljima okrenutim prema moru ili prema građevinama na suprotnom obronku mjesta. Gospodarski prosperitet uvjetovao je i nestanak ekonomičnog krškog planiranja, kod kojeg se pri gradnji strogo vodilo računa o složenom nizu čimbenika koji su trebali smanjiti troškove života, a mnogo je veći naglasak stavljen na kvalitetu i estetiku gradnje.

Ovisno o smještaju unutar naselja, nalazimo samostojeće stambene građevine, nizove zgrada te sklopove organizirane oko zajedničkog dvorišta. Sklopovi građevina nalaze se u Veloj Bondi, grupirani južno i istočno od crkve, dok su nizovi nastali gradnjom duž komunikacijskih pravaca, najčešće u dolini između dvije Bonde. Potpuno samostojeće stambene građevine uglavnom su smještene periferno u odnosu na neko od više žarišta mjesta. Naime, postoji nekoliko središta u kojima je gustoća izgrađenosti najveća; i samo se mjesto u smislu prostorne dispozicije dijeli na Gornje i Dolnje – koje dijeli put preko crkve do na grobište (visinski), na Iznad crkve i Ispod crkve (približno Sjever-Jug), te Velu i Molu Bondu (približno Istok-Zapad), pa se u skladu s time i mještani međusobno dijele na Malobanjanine i Molobonke, odnosno Velobanjanine i Velobonke, itd.

1.4. KULTURNA DOBRA NA PODRUČJU OBUHVATA PLANA I STANJE NJIHOVE EVIDENCIJE I PRAVNE ZAŠTITE

Inventarizacija kulturne baštine za potrebe izrade Urbanističkog plana uređenja Velog Grablja provedena je u skladu s konzervatorskom metodologijom temeljenom na vrednovanju kulturne i prirodne baštine, te njihovoj integralnoj ambijentalnoj zaštiti.

Velo Grablje predstavlja iznimno dobro očuvanu tradicijsku graditeljsku i ambijentalnu cjelinu, okruženu posebno vrijednim kultiviranim krajolikom, te je kao takvo upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske - Listu preventivno zaštićenih dobara, pod oznakom P-976. To znači da je za izvođenje bilo kakvih građevinskih radova unutar granica obuhvata zaštićene cjeline Velog Grablja zakonski nužno ishoditi suglasnost Konzervatorskog odjela u Splitu.

Kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske upisana je jedino crkvice Sv. Vida smještena iznad Velog Grablja. Iako ovo kulturno dobro ne ulazi u granicu obuhvata ovog Plana, njegova povijesna, kulturna, funkcionalna i običajna povezanost s mjestom čine ga integralnim dijelom Velog Grablja. Isto vrijedi i za mjesno groblje, koje je nije pojedinačno zaštićeno već je evidentirano u Prostornom planu. Ostala kulturna dobra u fotografski su evidentirana od strane Konzervatorskog odjela u Splitu tijekom proteklih desetljeća.

U smislu daljnje evidencije kulturnih dobara na području Velog Grablja ovim elaboratom je izdvojeno i pojedinačno obrađeno 155 elemenata graditeljske baštine, što uključuje pojedinačne građevine, funkcionalno povezane graditeljske cjeline, te sačuvana popločanja veće vrijednosti. Većina obrađenih elemenata graditeljske baštine ima prije svega ambijentalnu vrijednost, dok ih nekoliko ima visoku spomeničku i ambijentalnu vrijednost lokalnog odnosno regionalnog karaktera te su kao takvi predloženi Konzervatorskom odjelu za razmatranju u smislu daljnje pojedinačne zaštite.

Prostornim planom uređenja grada Hvara evidentirano je i zaštićeno područje krajobraza posebne vrijednosti koji okružuje Velo Grablje, te zaštitu kultiviranog agrarnog krajolika. Isti plan predviđa i zaštitu kulturnih dobara unutar cjeline Velog Grablja kao zaštićene ruralne cjeline, na koje se primjenjuju odredbe navedene u Odredbama plana. Ove odredbe uključuju očuvanje matrice naselja te prvenstvenu primjenu restauracije kod obnove građevina, zadržavanje svih postojećih zelenih i javnih otvorenih površina i obnovu tradicionalnih djelatnosti.

2. ANALIZA STANJA KULTURNIH DOBARA

2.1. GRADITELJSKA BAŠTINA VELOG GRABLJA

Povijesno gledano, prve su kuće u Grablju vjerojatno izgrađene pred više od 500 godina, vjerojatno kao skromne stočarske potlehušice. Uslijedio je duži vremenski period sporog prostornog i gospodarskog razvoja, da bi zatim uslijedio period intenzivne izgradnje koji je proizvod intenzivnog gospodarskog rasta mjesta koji je počeo u XIX stoljeću te doživio nekoliko vrhunaca. Tako su do prvih desetljeća XX stoljeća u mjestu izgrađene gotovo sve kuće koje nalazimo i danas, nakon čega su izgrađene tek četiri kuće (1936., 1954., 1955. i 1956. godine). Numeracija kuća izvršena je pod austrougarskom upravom već 1890. godine, nakon što je izrađen prvi katastar.

Veće promjene fizionomije mjesta uvijek su dolazile kao posljedica ciklusa velikog ekonomskog prosperiteta, periodički. Konzistentni vremenski periodi u kojima su obnavljane građevine proizveli su stilski iznenađujuće koherentan ambijent.

U smislu prostornog rasporeda, nalazimo samostalne građevine okružene raštrkanim gospodarskim zgradama, zatim građevne nizove od dvije ili tri do čak sedam stambenih kuća, te (posebno oko župne crkve) zgusnute građevne sklopove višekutnog tlocrta koji dijele zajednički *dvor*, a izvana su omeđeni ulicama. Ove je sklopove slijedom kasnijih pregradnji na prvi pogled teško identificirati.

2.1.1. Materijali i način gradnje

Velo Grablje izgrađeno je tipičnom arhitekturom dalmatinskog krasa obogaćenom elementima koji ukazuju na povijesno solidan ekonomski status mjesta. Građeno je tipološki disciplinirano, vrlo koherentnim stilom i ujednačenim materijalima, bez bitnih pojedinačnih odstupanja od cjeline.

Sustavno su korišteni tradicionalni materijali, poput kamena i vapnenog veziva s dodatkom crvenice, ali i neki suvremeniji, poput utorenog crijepa kojim su krovovi sustavno obnavljani tijekom XX stoljeća.

Iako je u svojim začecima grabaljska tradicijska arhitektura bila minimalistička, utemeljena na optimizaciji učinkovitosti izgrađenog (na što ukazuju izvorne potlehušice), ekonomski je procvat omogućio da već od starih vremena pojedine građevine dobiju estetski motivirane elemente te znatnije dimenzije, koje nije uvjetovala samo korisnost.

Kamen i vezivo

Prvotno građenje *u mortvo* zamijenjeno je u potpunosti građenjem *u živo*, s vapnenim vezivom između kamenih blokova, pa je tako u Velom Grablju danas gotovo nemoguće naći građevinu, pa čak i ruševinu ili staju, koja bi bila građena *u mortvo*, bez veziva.

Vapno je dobivano građenjem i paljenjem japnenica, od kojih je jedna nezapaljena i sačuvana do danas uz cestu prema Starom Gradu. Za gradnju japnenica birane su lokacije na kojima je bilo i vapnenca za paljenje i drva za loženje. Građene su *u mrtvo*, vrlo pažljivo, s odušcima za zrak i voltom od kamena koji ne puca. *U mortvo* su osim *japjenki* građeni i *trimi* – skloništa u poljima, te *meje* i *gomile* koje su nastajale ručnim čišćenjem poljoprivrednog tla od kamena.

Kod građenja *u živo* u vapneni se mort često dodavao određeni postotak zemlje crvenice, ovisno o čijoj količini bi vezivo poprimilo toplu, crvenkastu nijansu.

Kamen za gradnju bio je prirodan izbor za grabaljske graditelje kroz stoljeća, prilagođen zahtjevima podneblja i lako dostupan, a vadio se lokalno, ovisno o namjeni. Boja mu je pretežno vrlo svijetlo siva, no ima i bijelog kamena, tzv. hvarskog mramora, od kojeg je izgrađena i župna crkva. Zabilježeno je da se kamen za novu crkvu građenu 1886. vadio na lokaciji Mekićevica. Početkom 20. stoljeća mnogi su Grabljani radili u hvarskom kamenolomu, te tako stekli vještine u obradi kamena koje su kasnije primijenili i u svojem mjestu: stoga nije neobično da u mjestu gotovo i nema prozorskog okvira koji nije izrađen od bijelog kamena fino isklesanog *na martelinu*.

U smislu obrade, rijetko se koristio lomljeni kamen, a mnogo češće poluklesanci ili grublje klesani blokovi većih dimenzija, čak i kod gospodarskih prizemnica. Tipično su vanjski zidovi građeni u debljini od 60 cm, tipičnoj za dalmatinsko tradicijsko graditeljstvo, koja je pružala optimalnu termičku izolaciju.

Kod mnogih je grabaljskih kuća kamen zidan u redovima s poravnanim ili klesanim licem, gdje su lica i sljubnice uglavnom ravni i međusobno okomiti, dok kod ostalih nalazimo drugo tipično rješenje – uglove od pravilno slaganih

masivnijih klesanaca spojene zidnim ploham od grublje priklesanog kamena obrađenog zidarskim čekićem.

Kod ove druge vrste često nailazimo i na zidanje s obilatim količinama morta i širokim sljubnicama ili *fugama*. Javne su građevine i bogatije kuće zidane od posebno kvalitetnog i lijepo obrađenog kamena - poluklesanaca srednje finoće obrade, s poravnatim licem i donekle pravilnim rubovima, tzv. *na kvadrelu*, dok su one najreprezentativnije - poput zgrade Zadruga – zidane potpuno pravilnim klesancima i kvadrima fine obrade *na bučardu* ili *na martelinu*, gdje je svaki blok obrađen ozrnjavanjem. Vanjski su zidovi bili bez iznimke nežbukani, sve do druge polovice 20. stoljeća

tijekom kojeg je nekoliko kuća ožbukano.

Vanjske stepenice građene su od fino klesanih kamenih blokova obrađenih *na bučardu*, dok je nad vratima konobe rađen *volat* zidan od po dva ili tri klesana segmenta kamena, ili rjeđe od sjekomično postavljenih ploča lomljenog kamena. Dovratnike su činila također po dva ili tri velika izdužena kamena bloka, dok su prozorski okviri pretežno rađeni od bijelog kamena obrađenog *na martelinu*. Za gradnju gusterni koristio se također kamen, nešto lošije obrađen, dok se za žbukanje iskapala glina koja je imala osobito dobre vodonepropusne karakteristike, tako da niti u novije doba nije zamjenjivana cementnim mortom.

Kamena popločenja

Javne površine u Velom Grablju najčešće su obrađivane grubljim vrstama popločenja, većim priklesanim komadima kamena i približno oblim kogolama, koji su ih činili suhim i sigurnim. Ovakva popločenja bila su rahla, s dosta zemlje između kamenih dijelova, vjerojatno kako bi bila manje klizava za teretne životinje i pješake.

Pad terena prevladan je formiranjem niskih i vrlo dugih stuba kojima su raščlanjene uličice. Rubovi stuba bili su učvršćivani gušćim slaganjem većih komada kamena.

Grabaljske uličice zgusnute su oko župne crkve, te nestaju prema rubovima naselja gdje prelaze u veće puteve koji vode prema poljima u okolini mjesta.

Najveći dio ovih jednostavnih i korisnih popločanja izgubljen je kada su mjesni putevi asfaltirani, dakle do 1990. godine, no u manjim je pješačkim ulicama i danas moguće naći donekle ušćuvane dijelove popločanja.

Na javnim prostorima reprezentativnog karaktera postavljane su lijepe, sitne i pravilno oblikovane kogole, među kojima je izbijala trava stvarajući estetski oplemenjene geometrijske rastere. Ovakve su površine obrubljivane fino klesanim bijelim kamenim pločama, kakvima je popločen i prostor ispred crkve, te su sačuvane do danas kao osobito vrijedan dio ambijenta.

Kamene su ploče korištene i kod taracanja poda u kućama i konobama, često i u boljim gospodarskim zgradama, gdje su se sljubnice ispunjavale zemljom, a kasnije mortom.

Kamenim su pločama oblagane i cisterne, a lomljenim pločama pokriveni su sve do 19. odnosno 20. stoljeća krovovi kuća i gospodarskih zgrada. Danas su u tom smislu zastupljene tek na manjem broju građevina, no nalazimo tragove kamenog pokrova na gotovo svim ruševinama u mjestu, što svjedoči o tome da su prije predstavljale isključivo rješenje za pokrove.

Drveni građevni elementi

Za razliku od drugih naselja na krasu, Grablje je imalo količinu drva koja je zadovoljavala potrebe svakodnevnog života i gradnje. Korišteno je za izradu krovnih i međukatnih konstrukcija, pregradnih zidova, podova u stambenim prostorima, te kod opreme otvora – za izradu prozora, vrata i škura.

Za zaštitu od sunca korišteni su vanjski prozorski kapci od punog drva - *škure*, kod kojih, kao

i kod vrata konobe, nalazimo karakteristično dvostruko uklađivanje (dva sloja dasaka, s jedne strane slagane okomito a s druge horizontalno). Takvi drveni kapci odlikuju se izvanrednim izolacijskim svojstvima i otpornošću.

Izvorna stolarija sačuvana je na dijelu grabaljskih građevina koje nisu recentno obnavljane, no pretežno se nalazi u vrlo lošem stanju. Stoga se preporuča izrada replika postojećih ostataka stolarije, te njihovo korištenje kod obnove tipološki sličnih građevina.

Crijep i opeka

Opeke ili *matuni* korišteni su kod gradnje ognjišta i krušnih peći, za vatrootporne površine u njihovoj unutrašnjosti. Nisu se proizvodili lokalno već su u malim količinama dobavljeni izvan mjesta.

Pokrov utorenim crijepom u drugoj je polovici 20. stoljeća gotovo u potpunosti zamijenio pokrov kamenim pločama, kao i pokrov kupom kanalicom kojom se prvotno zamjenjivalo kamene ploče. Mještani navode težinu pokrova kao glavni razlog zašto je sustavno odabiran ovaj tip crijepa, koji danas nalazimo na velikoj većini stambenih i javnih građevina. Pokrov je najčešće postavljan pod nagibom od 45 do 35 stupnjeva.

Umjetni i suvremeni materijali

Umjetni materijali, poput betona, salonita i PVC-a te suvremeno primijenjeni materijali poput metala samo su iznimno korišteni kod obnove pojedinih građevina u Velom Grablju. Na vrlo malom broju građevina izvedeni su neprimjereni pokušaji obnove uz korištenje betona, cementnog morta ili betonskih bloketa. Na nekoliko zgrada umjesto drvenih škura primijenjena je zaštita od sunca metalnim škurama. Ovakvi materijali narušavaju ambijent i estetsku kvalitetu naselja, a njihove fizičke karakteristike većinom ih čine neprimjerenim za uporabu u grabaljskim klimatskim uvjetima.

2.1.2. Tipologija tradicijskog graditeljstva Velog Grablja

Graditeljski korpus Velog Grablja obuhvaća gotovo sve stupnjeve razvoja tradicijske kuće, od primarnog oblika *potlehušice* do kuća *na tri poda*, koje odražavaju ekonomski procvat mjesta tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća. Iako je u osnovi naselje rasutog tipa - kakvo su osnivali stočari - Velo Grablje je kasnijim razvojem oblikovano po četvrtima, relativno organiziranom izgradnjom nizova uz zavojite prilazne puteve, ali i izgradnjom sklopova zgusnutom u uličicama oko monumentalne župne crkve i crkvenog trga, čime je formirano središte mjesta kakvo je inače karakteristično za primorske gradiće ali je strano graditeljstvu krasa. Prvobitne prizemnice kasnije su zamjenjivane bitno većim građevinama, pa su najčešće pretvarane u gospodarske zgrade, no nalazimo i primjere gdje su dograđivane, kao i tragove onih koje su iz različitih razloga napuštene te su se u potpunosti urušile.

Slijedi niz građevina koje se sastoje od gospodarskog prizemlja i stambenog potkrovlja, koje su gospodarskim razvojem mjesta također ponekad pretvarane u pomoćne građevine nakon izgradnje veće zgrade za stanovanje obitelji.

Zanimljivo je da ne nalazimo niti jednu sačuvanu (za kras tipičnu) katnicu sa solarom: nekoliko sačuvanih solara pretvoreno je u betonske terase ili balkone, dok su ostale katnice nadograđene u višekatnice pri čemu je solar uklonjen pa na pročeljima nalazimo varat prvog kata koja 'vise' u zraku.

Gotovo sve sačuvane stambeno-gospodarske zgrade su višekatne – jednokatnice s potkrovljem, dvokatnice i dvokatnice s potkrovljem, te znaju doseći impresivne dimenzije, no niti jedna ne nadvisuje niti ne nadmašuje dimenzijama župnu crkvu kao neprijeporno središte mjesta. Potkrovlje je korišteno za smještaj kuhinje s ognjištem, o čemu svjedoče pojedini sačuvani potkrovnji prozori i dimnjaci, no većina ovih prozora uništena je kod obnove krovništa i promjena pokrova koje su se događale nakon što je uvozom prvih štednjaka počelo izmještanje kuhinja na prvi kat ili u prizemlje, a tavanski prostor postao suvišan.

Suvremena izgradnja bez ambijentalne vrijednosti, izvedena u armiranom betonu ili bloketa, uglavnom se svodi na pomoćne građevine malog volumena, poput garaža i vanjskih sanitarnih čvorova, s izuzetkom dviju stambenih prizemnica vrlo malih dimenzija.

Javne građevine pretežno nose stilska i tipološka obilježja kraja XIX stoljeća, s jakim utjecajem građanske arhitekture iz koje su preuzimani pojedini elementi (na primjer stolarija) ili čitave kompozicije (poput glavnog pročelja zgrade Zadruga). Imućnije kuće koje su građene

ili dograđivane u to doba zatim su preuzimale manje stilske elemente, poput uklađene stolarije ili bravarije koju nalazimo mjestimično sačuvanu (primjerice na župnom dvoru).

Prizemnice - potleušice

Osnovnu graditeljsku formu na krasu predstavljala je prizemnica građena na stijeni – potleušica. U primarnoj, stočarskoj fazi naselja potleušice su bile stambene, da bi izgradnjom većih kuća za stanovanje uglavnom u 19. stoljeću „novcem od buhača“ dobile gospodarsku namjenu. Stajale su samostalno ili u grupama ukoliko su pripadale istoj široj obitelji.

Karakteriziraju ih relativno niski zidovi koji su izvorno bili zidani *u mortvo*, a kasnije su obnavljani *u živo*. Natkrivane su jednostrešnim ili dvostrešnim krovom s konstrukcijom od drvenog kolja, bez stropa u unutrašnjosti, te pokrivane kamenim pločama.

S vremenom se u ovakvim prizemnicama počeo prostor za spavanje odjeljivati od ognjišta, ili bi se jedna do druge gradile dvije prizemnice: jedna za ognjište i boravak, a druga za spavanje. U konačnici su korištene

kao staje – *teze*. Otvora je bilo malo. Vrata su mogla biti nešto šira, no prozori su – ako ih je bilo – bili mali, s nadvojem od neobrađene kamene ploče ili komada drva, ili kasnije s okvirom od četiri grubo obrađena komada kamena, i nisu imali nikakvu zaštitu od sunca. Podovi su bili od nabijene zemlje, a kasnije od grubo obrađenog kamena; fuge su se iznutra pretežno obrađivale mortom i bijelile vapnom.

Stambene katnice s gospodarskim prizemljem

Iako su predstavljale drugi korak na razvojnom putu tradicijskih velograbaljskih kuća, danas u Velom Grablju nalazimo malo stambenih katnica s gospodarskim prizemljem – gotovo sve su nadogradnjom postale dvokatnice ili trokatnice.

Ovakve su stambene katnice bile jednostavne građevine pravokutnog tlocrta, punih ploha raščlanjenih s jednim ili dva mala prozorska otvora, natkrivene dvostrešnim krovom *na dvi vode*, nagiba oko 45 stupnjeva kod starijih ili oko 35 stupnjeva kod novijih građevina. Prizemno se nalazila konoba s malim prozorom i velikim vratima nad kojima je segmentni luk, a na katu su simetrično postavljani mali prozori te ulazna vrata u stambeni dio kuće. Kuhinja je smješтана na tavan, s prozorom – *luminarom* ili malim

zabatnim prozorom za odzračivanje, a ponekad i sa zidanim dimnjakom. U pojedinim je slučajevima kuhinja s ognjištem smješтана u zasebnu prizemnicu uz glavnu zgradu. Bočna pročelja te ono stražnje najčešće nisu imala prozora, osim malog zabatnog prozora na tavanu kojim se dim odvodio iz kuhinje. Tek od 1920-tih kupovinom prvih štednjaka kuhinje se spuštaju na prvi kat, jer nestaje opasnosti od požara. Kod obnova krovništva koje su uslijedile uklonjen je veliki dio postojećih tavanskih prozora *luminarija*, jer nakon izmještanja kuhinja više nije bilo potrebe za korištenjem tavanskih prostora.

Zbog nagiba terena na kojem su građene, ove jednokatnice sa stražnje strane funkcioniraju kao prizemnice s podrumom, pa konoba često ima samo tri zida i stijenu kao četvrti zid. Pod konobe obično je činila živa stijena, ili bi se nabijao od zemlje. Međukatna konstrukcija bila je rađena od drvenih greda na koje je pribijan pod od drvenih dasaka, a pregrade među

sobama također su se radile od drva. Ispred kuće postavljane su kamene klupe na kojima se provodilo slobodno vrijeme i družilo s mještanima.

U Velom se Grablju rijetko nailazi na sačuvani *silor* s voltom ispod kojeg su vrata konobe. Na nekim se zgradama iz sačuvanih otvora vrata na katovima može iščitati da je u ranijoj fazi razvoja kuće *silor* postojao, ali je uklonjen prilikom nadograđivanja. Gornji je kat u prvo vrijeme činila jedinstvena prostorija, no kasnije je izvršena podjela na salu za boravak i komoru za spavanje, koja se mogla dalje dijeliti, te malo predsoblje.

Stambene višekatnice s gospodarskim prizemljem

Brojne su često monumentalne stambene kuće *na dva i tri poda*. Neke su nastale nadogradnjom postojećih starijih struktura, a neke su u cijelosti proizvod ekonomskog procvata koji je u nekoliko navrata obogatio graditeljstvo Velog Grablja. Stoga i ove građevine variraju u kvaliteti izrade i kompozicije volumena i pročelja.

Najljepši primjerci građeni su planski, s pročeljima raščlanjenim nešto brojnijim otvorima, te s vrlo prostranom i visokom konobom u prizemlju. Kod ovakvih je građevina i visina etaža veća nego kod jednokatnica, jer su one osim najnužnijih funkcija imale i onu reprezentativnu i statusnu.

Sva su ostala osnovna obilježja ista kao kod jednokatnice, jedino je novo drveno unutarnje stubište bilo široko i solidno, sa stubama obloženim daskama. Rijetko se na višekatnicama nalazi na *silor*, a češće na neki ostatak koji ukazuje na njegovo ranije postojanje, prije dogradnje.

U Velom Grablju nisu rijetki niti nizovi višekatnica, od kojih je najimpozantniji onaj uz prilaznu cestu, ispod župne crkve (na slici). Karakteristično je da ovakvi nizovi nose tragove dograđivanja, ali i vlasničkih podjela po vertikali, zbog čega nije neuobičajeno da se dvije polovice iste višekatnice nalaze u sasvim različitom građevnom stanju.

Teze ili staje

Kada su prvobitne potleušice izgubile stambenu funkciju mahom su pretvorene u staje ili *teze*. Od kasnije izgrađenih gospodarskih prizemnica razlikuju se skromnošću, lošijom kvalitetom i grubljom obradom kamenog materijala, manjim otvorima vrata i nepostojanjem prozora koji na kasnijim stajama nisu bili neophodni. Vrata su uokvirena masivnim, grubo klesanim blokovima a ponekad premošćena i grubim drvenim nadvojem, prozori su uokvireni nešto manjim komadima kamena, nemaju zaštite od sunca, a jednostrešan ili dvostrešan krov pokriven je kamenim pločama. Ziđe je uglavnom solidno, zidano s dosta obilatim

korištenjem vapnenog veziva s dodatkom crvenice, te dosta često s uglovima ojačanim bolje klesanim kamenim blokovima. U Velom Grablju sve su staje građene *u živo*, što svjedoči o bogatstvu mjesta, ali i značaju koji su mještani pridavali gospodarskim sadržajima.

Gusterne

Gusterna u koju se kišnica slijevala s krova u Velom Grablju je neizostavno građena uz kuću: zidana je od kamena, te iznutra žbukana smjesom gline i crvenice. Oko imućnijih kuća bilo ih je i više. Grlo *gusterne* bilo je na vrhu zidanog kubusa, ili kasnije na površini prigradenoj uz višekatnicu koja je služila i kao ograđena terasa. Grlo se poklapalo željeznim ili drvenim poklopcem koji se zaključavao, zbog velike vrijednosti koju je voda predstavljala. Zajedničke su *gusterne* za čitavo mjesto izgrađene tek nakon 2. svjetskog rata na inicijativu Zadruge koja je aktivno sudjelovala u rješavanju životnih problema mjesta. Iz toga

možemo zaključiti da su Grabljani izgradnjom brojnih individualnih *gusterni* (od kojih je dio danas zarastao i teško uočljiv) uspijevali pokriti potrebe svojih kućanstava iz vlastitih *gusterni*. Voda s krovista – koja su služile kao kolektori - do njih je dovođena na različite načine, od kamenih konzola do recentnih limenih žljebova. Mali dio *gusterni* i danas je aktivan i održavan.

Krušne peći

Iako je ranije u mjestu bio manji broj krušnih peći, koje je koristilo više obitelji uz naknadu vlasniku, kasnijim je razvojem mjesta gotovo svaka kuća dobila vlastitu peć. Sama je peć bila dna i svoda zidanog od *matuna*, a ugrađivana je najčešće u kamenu građevinu pokrivenu kupom ili kamenim pločama. Ponekad je peć ugrađivana i u veće gospodarske građevine, pa nije moguće ustanoviti njihov točan broj. Ložištu se pristupalo kroz vrata za loženje, a peć je obavezno imala i druge iskustveno formirane dijelove poput odlagališta za tanjur, niše za

šibice te niše za *kotlenku*. Sa strane peći moralo se ostaviti *dušpir*, otvor za odzračivanje.

Ostale gospodarske građevine

U sklopovima vezanim na stambene građevine nalazimo ostatke brojnih gospodarskih građevina malih dimenzija, najčešće natkrivenih jednostrešnim krovom od kamenih ploča. Korištene su kao nastambe za manje domaće životinje i spremišta za poljoprivredni alat. Čak su i ovako male građevine najčešće građene *u živo*, iako od manjih i lošije obrađenih komada kamena.

Uz njih se od gospodarskih građevina ističu *trimi* – skloništa valjkastog oblika, visine oko 3 metra, natkrivena stošcem od kamenih ploča. Građeni su u suhozidu, u poljima oko Grablja,

te opremani svime nužnim za paljenje vatre. Uz njih je obično zidana i gusterna. Prema literaturi, posljednji su podignuti oko 1940. godine. Petrić bilježi da su pojedini Grabljani i živjeli u *trimima*, iako su u Grablju imali kuće.

2.1.3. Karakteristični elementi tradicijske gradnje

Tradicijske građevine Velog Grablja odlikuju se uniformnošću i ujednačenošću u oblikovanju graditeljskih elemenata i detalja, pa rijetko nailazimo na odstupanje od nepisanih graditeljskih pravila koja su Grabljani poštovali. Ovi su elementi i detalji većinom sačuvani do danas, tek s pojedinačnim iznimkama ili odstupanjima uslijed kasnijih popravaka ili pokušaja obnove.

Krovovi i strehe

Lomljene kamene ploče, glatke ali nepravilne površine, korištene su od davnina za izradu krovnih pokrova. Sljemena krovova, kao i uvale na sudaru krova i zida ili na spoju dva krova, pokrivala su se također kamenim pločama, te kasnije nizom kupa kanalica, a krovovi kuća u nizu povezivani su u veće vjetrootporne površine kada je to bilo moguće. Kod rekonstruiranih krovova sljeme je pokrivano redom žlijebnjaka – kupa. Na manjem broju građevina nalaze se na krovu raznoliki dimnjaci *fumori*, koje nalazimo od jednostavnih do složenijih po obliku, građene od kamena a kasnije od matuna.

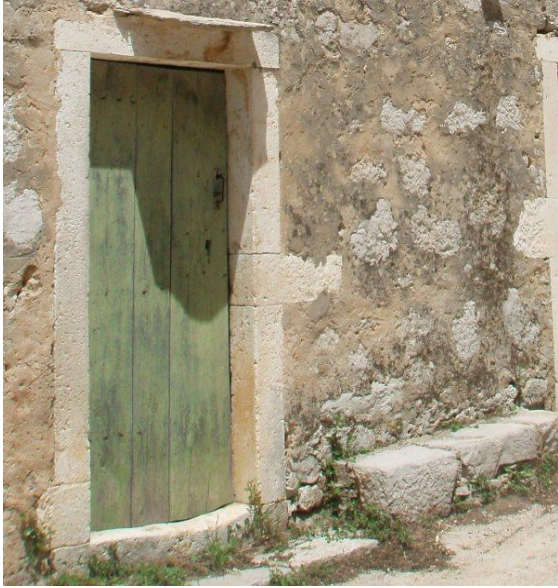
Oluci su u početku bili od kamenih ploča, te činili sastavni dio krovne plohe kojoj je promijenjen nagib pri donjem rubu krova. Najdorađeniji oblik kamenih oluka nalazimo u fino klesanom *konolu*, položenom ispod krova, pod nagibom, na kamene konzole, kakav je sačuvan na najstarijem dokumentiranom sklopu građevina u Velom Grablju, neposredno ispred župne crkve.

Nakon što su gotovo svi kamene pokrovi u mjestu zamijenjeni utorenim crijepom, postavljeni su i limeni žljebovi i oluci koji dosta loše podnose lokalne klimatske uvjete te su uglavnom zahrđali. Na građevinama u Velom Grablju zbog male količine oborina i velikog broja sunčanih dana ne nalazimo istaknute završne vijence pod krovom.

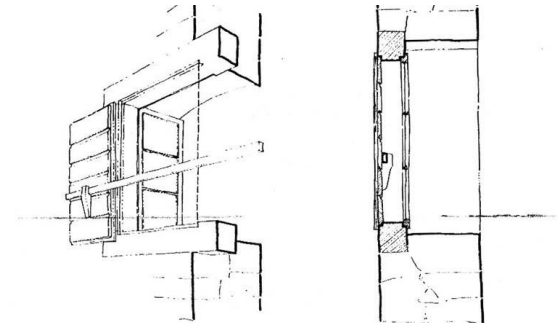
Otvori

Okolo otvora stambenih građevina u najvećem se broju slučajeva nalaze okviri od klesanog bijelog kamena, presjeka od 14x14 cm do 18 cm, obrađeni *na martelinu* sa zaobljenim bridovima. Stariji pragovi obično su izjednačeni s površinom zida, a noviji su obično istaknuti oko 2 cm. Kod gospodarskih građevina okvir prozora je obično sastavljen od četiri veća komada kamena, grubo priklesana. Dovratnici su često rađeni od dva ili tri izdužena komada lijepo obrađenog kamena, a kod reprezentativnijih građevina od cjelovitog komada kamena obrađenog na *martelinu*. Drvena su se prozorska krila izravno prilagođavala u utore klesane u kamenom okviru prozora ili vrata.

Vrata prizemnica skromna su i puna, od jednostrukog sloja dasaka, vrata konoba i škure izrađena su kao dvostruko uklađena, dok na vratima stambenih katova nailazimo i na ostakljena dvokrilna, jednoslojna drvena vrata preuzeta iz građanske arhitekture. Tradicijske građevine nemaju balkona ni terase, jer je u tu svrhu služio silor. Kasnije su uz zabatna pročelja višekatnica dodavane prizemne strukture (ponekad u svojstvu gusterne) čiji su ravni krovovi služili kao terase.

Prozor je uvijek bio dvokrilan, zaokretan i s jednostrukim ostakljenjem. Prozorska krila podijeljena su u tri dijela kako bi se smanjila šteta kod pucanja stakla. Dimenzije su tradicionalno između 70 i 90 cm širine i 100 do 130 cm visine, a dimenzije su se s vremenom povećavale u odnosu na prvobitne. Površina otvora od približno 1 metra kvadratnog osiguravala je prihvatljivu temperaturu unutarnjeg prostora u svim godišnjim dobima. Ponekad se ispod prozora postavljalo kamene konzole kao nosač daske za cvijeće.

U konobama postoje mali prozorski otvori za provjetravanje povišeni od zemlje i zaštićeni rešetkom. Kod nekih potleušica nad vratima ili prozorima nalazi se okapnica izrađena od kamene ploče, kao zaštita od sunca i oborina.

Krovni prozor – luminarij

Krovni prozori služili su za provjetravanje *kužine*, koja je bila smještena na tavanu. Nalazili su se uglavnom u središnjoj osi pročelja, a najčešće se radilo o samo jednom *luminariju*. Bio je izgrađen od drvene konstrukcije, s jednostrešnim ili dvostrešnim krovom pokrivenim kamenim pločama. Glavno pročelje *luminarija* obično je zauzimao klasičan dvokrilni drveni prozor podijeljen na šest polja, te zaštićen škurama.

Danas ih je u Grablju sačuvano tek nekoliko, jer su većinom uklanjani kada je kameni pokrov zamjenjivan crijepom, a kuhinja uslijed korištenja štednjaka umjesto ognjišta spuštana na prvi kat.

Unutarnji prostor

Unutrašnjost prizemnica bila je skromna, s podom od nabijene zemlje ili jednostavnog popločenja, te eventualno pregradom od jednostrukog sloja dasaka.

Interijer razvijene stambene kuće bio je žbukan vapnenom žbukom, s daščanim stropom te podom od jednostrukog sloja dasaka. Pregradni su zidovi također rađeni od drvene konstrukcije i dasaka, te su se mogli žbukati.

Unutarnja su stubišta također rađena od drvene konstrukcije te oblagana daskama i ličena.

Unutarnja je stolarija od one primitivne, daščane, s vremenom postala nalik građanskoj, obično jednostruko uklađena. Željezni okovi koji su služili za otvaranje vrata i prozora i danas su prisutni na većem broju građevina a neki od njih nose izrazitija stilska obilježja.

Od ostale opreme, kuhinjski *lavel* od kamena dubok oko 10 centimetara ugrađivan je u nadsvođenu nišu ispod kuhinjskog prozora. Voda se iz njega odvodila kamenim žlijebom, a služio je kao radna ploha za čišćenje i rezanje hrane.

Ognjišta

Tipično se ognjište nalazilo uz zid u kuhinji na tavanu, ili u prizemnici dograđenoj uz kuću. Bilo je četvrtastog oblika i površine nešto veće od kvadratnog metra, te oko pola metra izdignuto od tla. Unutar drvenog okvira ili kamenog obzida ognjišta nalazila se površina za loženje od poslaganih matuna. Starija su ognjišta bila smještena uz tlo, a s vremenom su se podizala radi lakše uporabe. Ona u prizemnicama najčešće nisu imala napu i dimnjak, već su prozori kuće služili za odzračivanje.

Sve do 20. stoljeća ognjište bilo je središte obiteljskog života, pogotovo tijekom zime. Nad ognjištem visile su o gredi *komoštre* od željeznih karika, na koje se vješao kotlić *bronzin*. Za odlaganje vrućih lonaca služile su *trinoge*. Lijep primjer ognjišta ugrađenog u unutarnji prostor sačuvan je u starom župnom dvoru, u prizemnom sjevernom dijelu, te je još u povremenoj uporabi.

2.1.4. Pokretna materijalna baština – oprema grabaljskog doma

Oprema doma je bitan dio materijalne baštine mjesta bez kojeg je nemoguće rekonstruirati autohtoni ambijent. Najbitniji elementi tradicijske opreme doma tipični su za čitav otok ali i širu regiju. Marljivi su i pretežno imućni Grabljani raspolagali solidnim inventarom namještaja koji je još sačuvan u mnogim kućama.

Najjednostavnije elemente namještaja mogli su izrađivati lokalni drvodjelci ili sami domaćini, no veći i značajniji komadi poput spavaćih soba ili kuhinjskih kredenaca kupovani su i dovoženi u mjesto. Grabaljske su kuće iznutra uređivane posebno nakon 1933. godine, kada su neki Grabljani postavljali čak i parkete inače tipične za građanske kuće.

U Grablju je zbog dobrog imovnog stanja građanska kuhinja dosta rano zamijenila krašku kuhinju s kominom, spustila se s tavana, a pritom i opremila kamenim lavelima, drvenim stolom i stolicama, te lijepim kupovnim kredencima. Uz ognjište se sjedilo na tronošćima, klupama ili jednostavnim stolicama, a po kući na solidno izrađenim građanskim stolicama.

U spavaćim sobama nalazile su se postelje s *lancunima* od lanenog platna, te tkanim pokrivačem bijcem, a pokraj njih noćni ormarčić *kantunal*. Odjeću se čuvalo u škrinjama, a kasnije i u komodi *komo*, te u ormarima.

Mnogo je inventara sačuvano u grabaljskim konobama, pogotovo gospodarskog pribora vezanog za maslinarstvo i vinogradarstvo, te uzgoj lavande, obzirom da se mali broj mještana još uvijek bar povremeno bavi poljoprivrednim aktivnostima.

2.2. OSVRT NA NEMATERIJALNU BAŠTINU VELOG GRABLJA

Nematerijalna baština Velog Grablja jedno je od najvećih bogatstava kojima mjesto raspolaže, te predstavlja poveznicu između njegove prošlosti i sadašnjosti. Iako je dio podataka dostupan u literaturi te kod lokalnih kazivača, ovaj značajan vid baštine zahtijeva zasebno stručno etnološko istraživanje. Preporučljiva je izrada etnološkog elaborata na temelju kojeg bi bilo moguće u potpunosti rekonstruirati nekadašnji život Velog Grablja.

Običajna baština Velog Grablja

Običajna baština Grablja još je sačuvana, a dijelom i živi zahvaljujući velikoj povezanosti iseljenih Grabljana s mjestom.

Posebno je značajan blagdan zaštitnika mjesta, Svetih Kuzme i Damjana, koji se slavi 26. rujna. Običaj je da na taj dan u Velo Grablje dođu svi iseljenici kojima je to moguće ili njihovi potomci, pa čak i oni iseljeni u prekomorske zemlje. O ovom i drugim većim crkvenim blagdanima grabaljski pjevači i danas izvode posebno lijepe tradicionalne napjeve, pogotovo tijekom božićnih blagdana i Velikog tjedna - *Vele šetemone*.

Sačuvani su dokumenti i sjećanja nekih ranijih grabaljskih župnika koji svjedoče o crkvenim običajima vezanim uz godišnji ciklus, poput onog don Ivica Matulića koji opisuje svoje službovanje u Velom Grablju 1969. godine kada je Grablje imalo oko 160 stanovnika. Tako je opisan običaj da za Cvjetnicu žene i djeca slažu maslinove grane i cvijeće u ogromne bukete koje su u crkvu nosila djeca, te da su Grabljani već dan ranije sami bogato kitili crkvu cvijećem. Kod pjevanja odabrani bi muškarci, odjeveni u bijele *tonike*, držali svijeće na štapovima-*torce* koje se i danas čuvaju u sakristiji. Za Sv. Antonija izrađivalo se *polme* od lavande, a zabilježeno je da se u Grablju i okolnim selima prve grozdove grožđa bralo i vješalo na crkvene lustere, kao zalag za dobru berbu.

Za karnevala su maškare išle od kuće do kuće gdje bi od domaćina dobili jaja kao nagradu, priređivalo se velik i veseo ples, jele su se *hrustule*, a na kraju se spaljivalo lutku *Jureta Karnevala* kao glavnog krivca za sve loše što je

obilježilo proteklu godinu. Petrić opisuje i običaj godišnjeg ciklusa zvan *maži* – po mjesecu svibnju, kada su mladići svojim odabranicama izražavali naklonost cvijećem u *pitarima*. Pjevanje u Grablju - *grabajsko kantonje* - nije bilo samo crkveno, već i svjetovno: pjevalo se mnogo i rado. Mještani se sjećaju noći u kojima se sjedilo na Petrori dok se destiliralo lavandino ulje, kada bi se okupili svi Grabljani iscrpljeni od cjelodnevnog rada, te se opušali šalama i pjevanjem. Mladići bi se svake večeri nakon večere okupljali Na Mirić pa bi zapjevali ili išli u serenade pod prozore djevojaka. Pjevalo se i na osobni blagdan - rođendan ili imendan, u kući slavljenika, te o važnijim prigodama životnog ciklusa, poput vjenčanja.

Neki su sportovi (koje navodi Petrić) također pripadali običajnoj baštini mjesta, poput *balota* koje se igralo na Plot, a kasnije na novom igralištu u Molu Bondu, igre *zoga-falo*, ili igre antičkog porijekla *balun od ruke* koju se igralo kožnom loptom, najčešće o blagdanima. Sportovi su općenito imali dosta važno mjesto u svakodnevnicu, pa je Grablje zarana dobilo nogometni, a zatim i odbojkaški klub. U prvoj četvrtini 20. stoljeća imalo je već dva sportska društva.

Tradicijska prehrana

Tradicijska prehrana Velog Grablja dijelom je kao običajni element sačuvana do danas u kuhinjama i kuharicama starijih Grabljana - u samom mjestu, ali i u Hvaru te većini mjesta u koje su se Grabljani iseljavali. Ovo se pogotovo odnosi na pojedina blagdanska jela te na blagdanske jelovnike.

Svakodnevna se prehrana temeljila na povrću začinenom maslinovim uljem, poput krumpira, luka, špinata, *zeja* i *pomidora*, na grahoricama – grašku, *fažolu* i slanutku, te lokalno uzgojenim žitaricama poput ječma i raži, a kasnije je dosta korišteno i kupovno brašno, te riža i tjestenina. Ovisno o prigodi i mogućnostima, prehrana se obogaćivala jajima, sirom, ribom, iznutricama i mesom.

Mogućnosti čuvanja hrane bile su sve do elektrifikacije mjesta u drugoj polovici 20. stoljeća skromne, što je dodatno ograničavalo primjenu pokvarljivih namirnica poput mesa i ribe; no Grablje je kao ekonomski napredno mjesto već od početka 20. stoljeća imalo mesnice i ribarnicu što je znatno olakšalo opskrbu.

Meso koje se dobivalo od vlastitih domaćih životinja obrađivalo se na razne načine, tako da bude maksimalno iskorišteno. Dio mesa za skoriju uporabu čuvao se soljenjem, te držao u košari u gusterni, a ono za kasniju uporabu stavljalo se u salamuru te potom sušilo. Od iznutrica i nogu životinja izrađivali su se ukusni *kulinčići* ili *dropčići*, a glavu se jelo odvojeno. Jela pripravljena od svježeg mesa - na lešo ili na pašticađu - jela su se rijetko, uglavnom o blagdanima. Od mlijeka ovaca i koza izrađivao se vrlo ukusan sir koji bi se ostavljao dozrijeti u maslinovom ulju - *sir u uju*.

Ribu se jelo češće, iako su Grabljani sami rijetko išli u ribolov. Svježu se ribu pripremalo na *brujet*, s *pulentom* od kukuruznog brašna, ili najčešće na gradele (*gradikule*). Sve što bi ostalo stavljalo se u *savuru* – marinadu od octa, ulja, bijelog luka i ružmarina, te jelo drugi dan. Svježu ribu se na kraće vrijeme čuvalo soljenjem, ili na duže usoljavanjem za koje je osobito prikladna bila sitna riba poput *minčuna*, girica i sl.

Kruh se pekao jednom tjedno, pri čemu se kod svakog miješenja djelić tijesta odvajao te se od njega radio kvas za slijedeći tjedan. Pekao se u *turtama* – štrucama, te u obliku manjih *publica* za djecu, a ukoliko se nije imalo vlastitu peć i vlasniku peći se morao dati *pripećak*. Posebni oblici kruha kakvi su poznati i drugdje na dalmatinskim otocima bili su tipični za pojedine blagdane, pa se tako za Božić u tijesto ubadalo bajame, a za Uskrs jaja.

Prvobitno raženo i ječmeno brašno kasnije je zamijenjeno kupovnim pšeničnim te kukuruznim, od kojeg se kuhalo *pulentu*.

Petrić navodi čitav niz tradicionalnih jela: *divje zeje*, *zeje na kvasinu*, *zeje na pomidore*, *maništra na suho*, *fažol s maništrom*, *varina na Sv. Barbaru*, *joja na pomidore*, *rizi na kvasinu*, *rizi na mliku*, *pećica na tečicu* i *pašticađa*, *poparžen kruh supa s vinom i ujem*, *panoda*, *panibrod* i *polijen papa*.

Za začini su korišteni maslinovo ulje i kvasina, dobivena od vina, te aromatično bilje poput *mravinca* (origana).

Od slatkog se konzumiralo razne vrste marmelade, te o blagdanima *pašurate* i *hrustule* uvriježene šire u Dalmaciji. Za vlastitu se uporabu uzgajalo voće koje se jelo svježe ili sušeno, te ga se pripravljalo kao marmeladu; zabilježeno je da je u Grablju bilo smokava, bajama, bresaka, kupina, jabuka, šipka, trešanja, rogača i višanja. Za jelo se odabiralo i najbolje grozdove grožđa i plodove masline.

Pilo se vodu kišnicu, ponekad s malo kvasine, te razne čajeve za koje se bralo kamilicu, sljez, metvicu i drugo ljekovito bilje. Osim toga pilo se i mlijeko, najčešće kozje.

Vino se rijetko kada pilo čisto odnosno *cilo*, najčešće se pilo kao *bevanda* koju se u stara vremena dobivalo razvodnjavanjem i ponovnim fermentiranjem ostataka grožđa nakon tiještenja vina. U novije vrijeme *bevanda* se radi razrjeđivanjem vina s vodom.

Prošek se također radio od grožđa, a pio se kao desertno vino u posebnim prigodama u kojima su rađene slastice. Rakiju se također pilo tek ponekad, ali ju se često koristilo u medicinske i dezinfekcijske svrhe.

Poljoprivreda i gospodarstvo

Grabaljska je zemlja u doba osnivanja mjesta uglavnom već imala vlasnike – pretežno lokalno plemstvo i Crkvu ili općinu, pa su Grabljani od početaka bavljenja poljoprivredom polja morali uzimati u zakup po kolonatskom sustavu, *na težoka*.

Ovaj modalitet zakupa podrazumijevao je dugoročne, nasljedne ugovore između obitelji - 'na vječna vremena' ili 'dok loza traje', tijekom kojih bi najmoprimci morali vlasnicima od svakog uroda davati između petine i trećine plodova.

Već u 18. stoljeću počeli su pojedini uspješniji Grabljani kupovati zemlju koju su obrađivali od osiromašenih plemićkih obitelji, a kasnije i od države; agrarne reforme uslijedile su tek nakon Prvog i Drugog svjetskog rata. Zanimljivo je da su i nakon toga Crkvi ostala tri posjeda kao izvor prihoda, te da su te posjede dobrovoljno obrađivali mještani.

Prvi su grabaljski posjedi bili obrađivani podno sela; u toj se fazi cijeno crvenu, a ne pjeskovitu vrstu tla. No, kasnije se pjeskovito tlo pokazalo pogodnim za vinogradarstvo, a grabaljska su se polja - otimana od kamena - proširila doslovno posvuda oko mjesta. Površinu tla mjerilo se *motikama* – jedna *motika* imala je oko 400 kvadratnih metara.

Grabljani su u početku živjeli od vinogradarstva, a za svoje su potrebe sadili još i žitarice, grahorice i slično, tako da je gotovo svaka obitelj imala svoje *žorno* za mljeti ječam i raž. Kasnije je postalo neisplativo uzgajati žitarice, koje se radije kupovalo u plodnijim krajevima i dopremalo morem, a uveden je buhač kao poljoprivredna kultura uvelike zaslužna za prosperitet mjesta.

U 20. stoljeću mjesto buhača preuzela je lavanda. Kako se ljeti istovremeno morala obavljati većina poljoprivrednih poslova, dolazila je i radna snaga iz Dalmatinske Zagore, no nije došlo do trajnijih migracija. Hrana se dopremala u polje, malu djecu se često nosilo sa sobom, a u periodima intenzivnog rada u poljima bi se i prenoćilo. Udaljenija polja imala su kućice – *trime*, u kojima se moglo skloniti i naći vode.

Uzgoj aromatičnog bilja

U Velom Grablju aromatično je bilje vrstama mnogobrojno te uglavnom autohtono i samoniklo. Stoga se, kao i na čitavom otoku, eterična ulja proizvodilo od davnina.

Prvobitno je dominirala prerada ružmarina, pa je uvođenjem prerade lavande u 20. stoljeću na nju primijenjena ista tehnologija kao i na ružmarin: želo se ručno, srpom, te destiliralo u kotlovima, jedino se ružmarin prethodno moralo osušiti i odvojiti od grana. Kod *kuhonja* ulja u napunjene se kotlove puštala vodena para koja je izvlačila ulje iz lišća, a u posudi za dekantiranje se odvajalo ulje od vode i vodu vraćalo u proces. Postoji predaja da se na otoku pred više stotina godina uzgajao i šafran, koji je postizao visoku cijenu.

Uzgoj aromatičnog bilja bio je toliko razvijen da je Grablje već pred 116 godina osnovalo svoju „Ružmarinsku zadrugu“, a već 1902. godina započelo je proizvodnju na suvremen način, pomoću destilacijskih uređaja i kotlova nabavljenih preko Zadruge.

Izgrađena je i zasebna zgrada destilerije na Petrori, uz koju se nalazila lokva za hlađenje vode, a s vremenom je dodana i gusterna za potrebe destiliranja. Svi su Grabljani nosili

vreće bilja za destiliranje na zaravan pred zgradu destilerije, a redosljed je određivan ždrijebom – *brušketom*.

Postojali su i prijenosni, starinski uređaji za destilaciju koje se koristilo u polju neposredno nakon žetve, te koje su Grabljani nosili sa sobom ukoliko su išli žeti aromatično bilje na udaljenijim lokacijama. Grabljani su udruživanjem u Zadrugu dali poseban poticaj napretku mjesta i pokazali iznimnu ekonomsku zrelost.

- **Buhač**

Buhač ili *buhoč* je biljka s insekticidnim svojstvima, prah od čijih cvjetova osušenih i mljevenih u prah sadrži piretrin koji djeluje insekticidno a istovremeno neškodljivo za ljude i druge toplokrvne organizme.

Sustavni uzgoj buhača preuzet je vjerojatno iz obližnjih Selaca između 1850. i 1860. godine, te je već tijekom slijedećih desetak godina postao visoko profitabilan. Uz uzgoj ružmarina i vinove loze bio je među najzastupljenijim poljoprivrednim kulturama, stoga se nakon što je 1918. filoksera uništila i grabaljske vinograde na njihovim mjestima dijelom zasadio buhač. Dalmacija je u drugoj polovici 19. i u 20. stoljeću bila jedan od vodećih svjetskih proizvođača buhača, vrhunac je dostigla 1926. dok je danas proizvodnja gotovo zanemariva. Tome je pogodio dramatičan pad cijena između 1926. i 1940. godine uslijed početka proizvodnje sintetskih insekticida. O mjestu koje je buhač imao u ekonomskom prosepritu mjesta svjedoči podatak da su cvjetovi buhača stavljani u temelje crkve kada se gradila. Od novca dobivenog prodajom buhača izgrađeno je Velo Grablje kakvo poznajemo danas: od vlastitih sredstava Grabljana izgrađene su škola, crkva, zajednički zadružni objekti kuće, potlehušice su podignute ili su izgrađene nove kuće na jedan, dva ili tri kata, a kamene ploče na krovovima pritom su zamijenjene lakšim crijepom.

- **Ružmarin**

Aromatično eterično ulje ružmarina, lokalno zvano *kvatašencija*, od davnina se proizvodilo na otoku Hvaru i koristilo zbog svojih ljekovitih svojstava i ugodnog mirisa. Ružmarinovo se ulje u Velom Grablju kontinuirano proizvodilo stoljećima i Grabljani su mu se vraćali kada bi u drugim poljoprivrednim kulturama nastupila recesija. Osim ulja, na cijeni je bio i ružmarinov sušeni list, koji se koristio kao začim.

Tehnologija proizvodnje u početku je bila jednostavna i uključivala prijenosne kotlove koje se koristilo u polju, s morskom vodom za hlađenje, dok se početkom 20. stoljeća prešlo na suvremene destilacijske kotlove koje je nabavila grabaljska Zadruga. Neki su Grabljani išli na udaljenija polja destilirati ružmarin, a ukoliko se radilo o općinskim zemljama za dodjelu prava organizirale bi se licitacije. Nakon ručne žetve srpom ružmarin bi se slagao u hrpe koje bi se opteretilo većim kamenom, a kada bi se osušio grančice bi se mlatilo *vilorom* i listićima punio kotao. Ovim

mukotrpnim procesom dobilo bi se između 20 i 100 kilograma ružmarinovog ulja po obitelji. Ova se proizvodnja povećavala u periodima u kojima je ulje postizalo posebno dobru cijenu – primjerice pod francuskom okupacijom 1805. te oko 1920. godine. Nakon tog razdoblja došlo je do opadanja potražnje i proizvodnje, jer je prirodno ružmarinovo ulje u kozmetičkoj industriji zamijenjeno sintetičkim spojevima. Danas je, uslijed iseljavanja i niza požara, u Velom Grablju proizvodnja gotovo sasvim zamrla.

- **Lavanda - levonda**

Lavanda je kao samonikla biljka oduvijek rasla oko Velog Grablja, no tek u 20. stoljeću počela se sustavno uzgajati i koristiti u poljoprivredne svrhe. Do tada se tek ponekad koristila kao ukrasna biljka ili bi ju se zbog mirisa dodavalo vodi za pranje.

Prijelomna je bila 1928. godina, tijekom koje su inženjeri F. Tabain i A. Bradanović održali na otoku niz predavanja o uzgoju lavande i proizvodnji lavandinog ulja. Sugestije predavača poslušao je Bartul Tomičić Bortetov (*barba Borte*) koji je od svog preko 90 godina starog grma domaće lavande uzeo sadnice i

posadio ih gotovo potajno. Mještani su se u opravdanost sadnje lavande uvjerali kada je *barba Borte* prvu litru ulja prodao za protuvrijednost od 250 kilograma brašna. Sadnja lavande se brzo proširila: sadilo se domaći *lavandin - budrovku* ili sadnice *lavande vere* koje je nabavljala Zadruga. Uskoro se pokazalo da je domaća sorta lavande bolje prilagođena grabaljskoj mikroklimi, daje bolji prinos u danim uvjetima, a kvalitetom je vrlo slična jer se radi o hibridu *lavande vere*.

Lavanda je dobro podnosi sušna razdoblja i davala je dobre prinose u relativno kratkom roku. Osobito dobru cijenu postizala je nakon 2. svjetskog rata, kada je u nekim godinama kilogram ulja prodavan za mjesečnu radničku plaću, pa je lavanda imala značajnu ulogu u ekonomskoj obnovi mjesta u tim teškim vremenima. Cijene počinju padati već 1956. godine, a s njima i proizvodnja, koja je u Grablju ipak bila stalno prisutna sve dok nasadi lavande nisu stradali u nizu velikih požara krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Danas je proizvodnja prisutna, ali na žalost u minimalnim količinama. Ostalo je zabilježeno da je najveći pojedinačni proizvođač lavande bio Lorenzo Tudor, koji je proizvodio 500 kg ulja iz po 50 000 busena, a Grabljane je zadužio i kao autor knjižice o Velom Grablju.

Maslinarstvo

Maslinarstvo je na Hvaru prisutno od pamtivijeka, pa je i u Grablju vjerojatno već od samog utemeljenja naselja. Od maslina se koristilo sve – najljepši sirovi plodovi odvajali bi se za jelo, ostatak tiještilo u ulje, a ostatke od tiještenja - *murgu* koristilo se za kuhanje sapuna po domaćinstvima. No zbog razlike u kvaliteti poljoprivredne obrade masline su tada rađale svega jednom u nekoliko godina, pa su i prihodi od maslinarstva bili vrlo ograničeni. Tek od polovice 20. stoljeća počinje suvremenije obrađivanje maslinika (s čišćenjem, obrezivanjem, sječom, gnojenjem) pa znatno rastu i prinosi.

Grabaljske su obitelji imale maslinike od po 100 do 150 stabala, a stara bi se stabla sjekla i regenerirala. Stare su maslinike krajem 20. stoljeća uništili požari, pa je danas broj stabala drastično smanjen. Tehnologija proizvodnje mijenjala se s vremenom, no u Grablju je zadržana tradicionalna berba rukama. Prije se masline mljelo kamenim mlinskim kotačem pričvršćenim uz zid, kojeg je putem drvene poluge pokretalo nekoliko odraslih ljudi; zatim bi se tijesto od maslina u vrećama gazilo nogama i zalijevalo vrućom vodom. Kasnije je na kotač ugrađen motorni pogon, a vreće tijesta tiještilo se hidrauličkom prešom. Uljara je u Grablju radila do 1960. godine, nakon čega Grabljani masline nose tiještiti u suvremenije uljare u obližnjim mjestima. Ulje se skladištilo u keramičkim žarama do 50 litara zapremnine, ili u kamenicama klesanim od bloka kamena zapremine do 200 litara, koje se poklapalo jednostavnim drvenim poklopcem. U mnogim su konobama i danas sačuvani lijepi primjerci kamenica.

Vinogradarstvo

Uzgoj vinove loze prati Velo Grablje od njegovog nastanka, a dugo je vremena predstavljao i glavnu poljoprivrednu kulturu koja je Grablje transformirala iz stočarskog u poljoprivredničko mjesto. Vinograde se u početku sadilo na crvenoj, a ne na pjeskovitoj zemlji, dok je kasnije situacija bila obrnuta jer se pokazalo da su uz malu njegu prinosi na pjeskovitom tlu veći, a kvaliteta vina bolja. Sadilo se u terasama - *lazama*, na zemlji čišćenoj od sitnog kamena savure, koji je potom slagan u *kolnike*, *gomile*, *meje* i *duple meje*.

Prinosi su bili skromni, jer je na škrtoj zemlji bilo potrebno i po četiri puta više rada nego drugdje na otoku da bi se dobio hektolitar vina. Grabljani su grožđe uzgajali i za jelo, marmelade, rakiju i prošek, ali najviše za proizvodnju vina koje su razlikovali po boji (ne po sortama) na *crno* i *opol*. Sadile su se sorte *veli plavac* za crno i *palaruša* te kasnije *molo mekuja* za bijelo vino.

Kvalitetu vina počela je sustavno kontrolirati tek Zadruga, iza 1900-te godine. Obradivanje vinograda ostalo je ručno usprkos napredovanju tehnologije, prvenstveno zbog strmog i nepristupačnog terena. Okopavalo ih se bar dva puta svake godine, a svake četvrte godine gnojilo se vinograde stajskim gnojivom. Grožđe se iz vinograda moralo dopremati na mazgama ili mulima, u *misima* ili kasnije u plastičnim vrećama. Prvo bi se prešalo mošt drvenim prešama – *turnjima* (s *podićem*, dvije *loze*, dvije *kobile*, dvije *škrove* iz drveta, *lisom* pletenom iz bambusa) ili kasnije željeznim prešama. *Podiće* za drvene preše danas još možemo naći ugrađene u tlo ispred grabaljskih konoba.

Od *dropa* koji bi ostao nakon cijeđenja radila se bevanda i kuhala rakija. Prošek se pripravlja od suhog grožđa ili svježeg mošta. Vino je svaka obitelj čuvala u svojoj konobi. Nastojalo ga se prodati do slijedećeg proljeća.

Grabaljski su vinogradi dugo ostali pošteđeni bolesti koje su poharale francuske, talijanske a zatim i dalmatinske vinograde; uvedena je i zaštita sumporom (od pepelnice) i bordoškom juhom (od peronospori) za što je materijale osiguravala Zadruga. U to su doba ostvarivani visoki prihodi od vina, koje je prodavano u Europu. No usprkos naporima je 1914. došla filoksera: izumrli su čitavi vinogradi, a s njima i stare autohtone sorte grožđa. Često je kraj vinograda značio i naprasno istjecanje ugovora o zakupu 'dok traje loza', pa su ekonomske posljedice bile vrlo teške.

Vinograde se obnavljalo do polovice 20. stoljeća, kada je uslijed rata i zbjega u El Shatt ponovno došlo do zamiranja proizvodnje. Proizvodnja je u drugoj polovici 20. stoljeća obnovljena, ali je zatim uslijed niza katastrofalnih požara ponovno zamrla te danas postoji u vrlo malim razmjerima.

Ostale poljoprivredne kulture

Od ostalih poljoprivrednih kultura valja spomenuti žitarice, koje su kao svakodnevna nužda mukotrпно uzgajane usprkos škrtom tlu: bili su to ječam, raž i grahorice, te lan za platno koji se *tarlicao* da bi se od njega istkalo odjeću. Napredovanjem prometnih tehnologija kupovne su žitarice, a s vremenom i platno, postali isplativiji od onih uzgojenih, pa se uzgajalo još samo voće, povrće i grahorice za vlastite potrebe. Od voća se prodavalo samo smokve koje se tradicionalno sadilo po vinogradima, a od orašarica bajame. Smokve se prodavalo i sušene, a po obitelji ih se znalo proizvesti i preko 200 kilograma. Za vlastitu konzumaciju uzgajalo se breskve, jabuke, šipak, trešnje, višnje, rogač, oskoruše, blitvu, krumpire, slanutak, grašak, pomidore, špinat, kupus-raštiku, kapulu i bijeli luk, itd.

Stočarstvo i uzgoj domaćih životinja

Stočarstvo je na prostoru Velog Grablja zabilježeno već u 15. stoljeću (oko crkvice Sv. Vida), a dokumentirano je i kasnije. Zabilježeno je i štavljenje koža, što je vještina koja je Grabljanima kasnije poslužila za izradu mješina za transport vina. Plemići su stada tada davali u zakup slično kao kasnije zemlju, naplaćujući ga u ugovorenim količinama sira i mladih životinja. Austrougarski detaljni popisi mještana i imovine već početkom 19. stoljeća ukazuju na Grablje kao čisto poljoprivredničko mjesto, u kojem su obitelji u prosjeku imale tek 3 ili 4 ovce i koze (za vunu, sir, mlijeko i meso), te po jednu tegleću životinju (mule, mazge, magarci) – dakle količine dostatne tek za vlastite potrebe. U prosjeku se držalo još po jednu svinju (za meso) i nekoliko kokoši (za jaja), te ponekad zečeve. Zanimljivo je da se ovce čuvalo kod kuće, a koze vodilo na pašu u polje. Kozliće i janjad se uglavnom prodavalo.

Lov i ribolov

Grabljani su, prema zapisima, plovili na brodovima od 18. stoljeća, a o brojnim grabaljskim pomorcima svjedoče njihovi zavjetni darovi Gospi, no ribarenje nije nikada bilo zastupljeno u lokalnoj ekonomiji. O tome svjedoči i podatak da su Grabljani imali ribarnicu na kojoj su kupovali ribu. U lov se išlo iz praktičnih, a kasnije i rekreativnih razloga, a lovilo se zečeve, jarebice, kune i slično, te od oko 1970. godine i divlje svinje koje su se neobjašnjeno pojavile.

Pčelarstvo

Pčelarstvo je jedna od najstarijih poljoprivrednih grana na otoku, dokumentirana već u 15. stoljeću. U Velom Grablju zabilježena je od 19. stoljeća sustavnija proizvodnja meda i medovine, koja je bila najjača nakon 1918. godine. Grabaljske su pčele ispašu nalazile u samoniklom i sađenom aromatičnom i ljekovitom bilju, a bile su vrlo korisne i kao oprašivači za sve poljoprivredne kulture. Držalo ih se za vlastite potrebe, no neke su obitelji proizvodile med za prodaju i ta je tradicija u Grablju sačuvana do danas. Domaće su vrste pčela gotovo izumrle nakon što su na otok tijekom 20. stoljeća donesene bolesti pčela.

Obrti

Obrte i vještine vezane uz graditeljstvo poznavali su i muškarci i žene, a gradnja je obavljana kolektivnim dobrovoljnim radom temeljenim na uzajamnoj ispomoći. S vremenom su se za pojedine poslove specijalizirali pojedinci, *meštri*. Tako je Grablje imalo svoje stolare i kamenoresce, a krajem 19. i početkom 20. stoljeća razvijaju se i drugi obrti pa nalazimo postolare, krojačice, mesare, trgovce ribom i mješovitom robom itd. Grabljani su se u obradi kamena posebno izvještali nakon 1. svjetskog rata, kada su brojni muškarci i žene uzeli zaposlenja u kamenolomu Kova u Hvaru (tzv. *kobedamar*).

2.3. KULTURNI KRAJOLIK

Kulturni krajolik obuhvaća očuvana prirodna područja koja su formirana kroz povijest, te svjedoče o povijesnoj prisutnosti čovjeka u prostoru. Kulturni krajolik Velog Grablja tako je nastao višestoljetnim djelovanjem čovjeka na prirodni okoliš od kojeg je živio, jer Velo Grablje je prije svega ruralno naselje u potpunosti sraslo s okolnim kultiviranim pejzažom.

Promjenom u načinima privređivanja te iseljavanjem iz mjesta većina je okolnih polja napuštena, tako da danas tek mreža kamenih *meja*, *duplih meja*, *kolnika* i *laza* ukazuje na nekadašnji ogroman trud koji su grabljani uložili u pripitomljavanje prirode.

Urbanistički plan uređenja Velog Grablja granicom ne obuhvaća veći dio okolnih parcela i polja, no nemoguće je sagledati prostorni razvoj i karakteristike ovog mjesta bez sagledavanja mjestu pripadnog kultiviranog krajolika. Stoga je i Prostornim planom uređenja grada Hvara predviđena zaštita nekadašnjih agrikulturnih površina koje okružuju Velo Grablje, zajedno sa svim elementima koje je u krajolik dogradila ljudska ruka, te je izgradnja na ovim područjima minimalizirana i strogo uvjetovana.

Ljepotom se posebno ističu kameni rasteri na obroncima koji od Grablja vode prema Malom Grablju i moru, a koji su uslijed požara koji su uništili makiju ponovno postali u potpunosti čitljivi.

3. VALORIZACIJA KULTURNIH DOBARA

3.1. VALORIZACIJA KULTURNOG KRAJOLIKA

Zaštita prostorne baštine odnosno kulturnog krajolika temelji se na shvaćanju arhitektonskih spomenika kao nedjeljivo povezanih s okolinom u kojoj se nalaze, pa se zaštita prirodnih krajolika vezanih uz naselja pojavljuje kao ravnopravan dio zaštite kulturnih dobara.

Pojam kulturnog krajolika podrazumijeva "područja u kojima je osobito izražen kvalitetan suživot kulturne baštine i prirodnih osobitosti sredine, odnosno kao cjelina je iznimnih povijesnih, arheoloških, umjetničkih, kulturnih, znanstvenih, socijalnih ili tehničkih vrijednosti". Europska konvencija o krajoliku definira ga kao područje čiji je izgled određen međudjelovanjem prirodnih i ljudskih činitelja, te ga se treba sagledavati kao prostornu, ekološku, gospodarsku i kulturnu cjelinu, poštujući načela raznolikosti i posebnosti krajolika.

Krajolik koji okružuje naselja Velo Grablje i čini njegov prirodni okvir, a koji je većim dijelom i kultiviran ljudskom rukom predstavlja jednu od temeljnih vrijednosti grabaljskog kraja, te bez njega naselje ne može funkcionirati kao smisljena cjelina. Izuzetno lijep lokalni pejzaž obronaka preko kojih je razgranata mreža suhozidnih zidova raznolike geometrije na žalost je dijelom oštećen u recentnim požarima.

Svrha zaštite krajolika Velog Grablja jest osigurati njegovu kvalitetu te zaštititi identitet područja u kojem se nalazi. Stoga se preporuča spriječiti izgradnju u pejzažu, očuvati okolni krajolik u zatečenom stanju te revitalizirati tradicijske metode poljodjelstva, koje su svojim potrebama i metodama uvjetovale nastanak krajolika kakav je danas. Kako bi se očuvala slika naselja i kultiviranog krajolika, preporuča se očuvati postojeće nasade i revitalizirati one povijesne, te unutar samog mjesta sačuvati sve pojedinačne elemente zelenila, dvorišta, putove i vrtove s elementima povijesnog uređenja.

3.2. VALORIZACIJA NEPOKRETNIH KULTURNIH DOBARA I POVIJESNIH GRADITELJSKIH CJELINA U NASELJU

Velo Grablje iznimno je dobro sačuvano otočko naselje kraškog tipa, visoke ambijentalne vrijednosti. Stupanj očuvanosti tradicijske arhitekture Velog Grablja iznimno je velik u odnosu na mnoga teško devastirana kraška tradicijska naselja u Dalmaciji. U ovom smislu valorizirana su i predložena za zaštitu pojedinačna nepokretna kulturna dobra Velog Grablja, ali i javne površine, odnosno površine grabaljskih ulica koje čine vrijedan i nedjeljiv dio ukupnog ambijenta. Postojeća parcelacija Velog Grablja i okolnih poljoprivrednih površina nepromijenjena je već stotinama godina te iscrtana trodimenzionalnom mrežom kamenih *meja* ima povijesnu i ambijentalnu vrijednost, te ju je potrebno u potpunosti respektirati.

Identifikacijske kartice građevina

Kako bi se sve građevine moglo pojedinačno valorizirati, za sva su nepokretna kulturna dobra unutar granica obuhvata Urbanističkog plana uređenja Velog Grablja napravljene Identifikacijske kartice koje čine sastavni dio ovog elaborata. Pritom su inventarizirane građevine označene brojevima po redu kojim su obrađivane tijekom terenskog očevida, a gdje je to bilo moguće navedeno je ime vlasnika ili ime pod kojim je građevina lokalno poznata.

Datacija je izvršena okvirno, na temelju starih katastarskih karata, podataka iz literature ili vidljivih stilskih obilježja i tipologije izgradnje.

Izvornost je procjenjivana prema vidljivim intervencijama u autohtono graditeljsko tkivo, dakle u odnosu na pretpostavljeno izvorno stanje kuće u trenutku kada je sagrađena bez

obzira na period i stil, i to kao *izvorno, izvorno s manjim izmjenama, djelomično izmijenjeno ili izmijenjeno*.

Valorizacija definira spomeničku i ambijentalnu vrijednost pojedine zgrade u odnosu na cjelinu, i to u rasponu od „*visoke spomeničke i ambijentalne vrijednosti*“ do „*bez spomeničke i ambijentalne vrijednosti*“.

Namjena je klasificirana *kao stambeno-gospodarska, gospodarska, te javna – gospodarska, kulturna, sakralna i škola*.

Građevno stanje je procijenjeno na temelju vanjskog izgleda i obilježja, zbog nemogućnosti ulaska u pojedinačne građevine, pa je kod izdavanja konzervatorskih suglasnosti za projekte adaptacije, rekonstrukcije i sl. takvu procjenu potrebno korigirati provođenjem očevida unutar građevine u dogovoru s podnositeljem zahtjeva za suglasnost. Stanje je ocjenjivano kao: *ruševina, nedovršeno, vrlo loše, loše, dobro i vrlo dobro*.

Visina. Najviša zatečena visina u Velom Grablju iznosi P+2. Velo Grablje je izgrađeno na padini, pa su objekti uglavnom ugrađeni u padinu. Kod određivanja visine korištena je visina glavnog pročelja zgrade, a korištene su slijedeće kategorije: *P - prizemlje, + 1, + 2 - brojevi katova iznad prizemlja, Po - tavan ili potkrovlje koje se koristilo ili se može koristiti u stambene svrhe*. Zbog stjenovitog terena grabaljske kuće nemaju podrum, no obzirom da su gotovo sve građene na kosini prizemlja su im ugrađenog tipa, odnosno na stražnjem pročelju funkcioniraju kao podrum. U ovom elaboratu visina je definirana prema glavnom pročelju zgrade.

Krovište je opisano prema pokrovu, koji je u Velom Grablju pretežno izveden utorenim crijepom.

Opis i konzervatorske smjernice navedeni su na dnu svake kartice, a eventualne dodatne smjernice navode eventualna odstupanja ili dopunu u odnosu na opće *Konzervatorske smjernice* koje vrijede za Velo Grablje kao cjelinu a navedene su u Elaboratu. Konzervatorske smjernice predstavljaju stručnu sugestiju izrađivaču urbanističkih planova, što znači da nemaju svojstvo zakonskog propisa i nisu zamjena za suglasnost ili mišljenje Konzervatorskog odjela. Konzervatorski odjel u Splitu nadležan je za izdavanje suglasnosti za sve vrste građevinskih zahvata na građevinama unutar granica zaštićene cjeline Velog Grablja te ga je potrebno kontaktirati prije početka izvođenja radova odnosno kod ishoda dozvola i izrade potrebne dokumentacije.

4. SUSTAV MJERA ZAŠTITE

4.1. OPĆE MJERE ZAŠTITE PROSTORA

Cilj inventarizacije kulturno-povijesnih i prostornih vrijednosti Velog Grablja je prije svega njihova identifikacija, te izrada smjernica i uvjeta koji će omogućiti kvalitetno korištenja prostora istovremeno zaštićujući njegove temeljne vrijednosti.

Zaštita graditeljske baštine ovdje se temelji na načelu integralne zaštite prostora, te na očuvanju autentičnosti putem predviđenog očuvanja izvornih obilježja prostora. Modaliteti zaštite određuju se prema kriteriju zoniranja, te prema propisanim mjerama zaštite.

Kulturna baština Velog Grablja ima kulturno-povijesnu, ambijentalnu, arhitektonsku, etnološku i dokumentarnu vrijednost, stoga je nužno njezino istraživanje te stručna i pažljiva obnova materijalne baštine. Zaštita i istraživanje graditeljske baštine Velog Grablja provode se sa ciljevima temeljenim na Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH, a to su:

- očuvanje povijesne slike Velog Grablja i okolnog prostora kao nedjeljive cjeline;
- vrednovanje i zaštita mjesne graditeljske baštine, te njezino prenošenje slijedećim generacijama;
- očuvanje i obnova svih građevina i sklopova s kulturno-povijesnim ili ambijentalnim obilježjima, te povijesnih javnih prostora i puteva i njihove opreme;
- sprječavanje radnji koje bi ugrozile integritet i kulturni identitet mjesta i njegove materijalne baštine;
- zaštita i očuvanje prirodnog i kultiviranog krajolika kao osnovne prostorne vrijednosti te toponima koji ga opisuju;
- očuvanje povijesnih trasa i oblikovanja puteva, te povijesne parcelacije i krajolika;
- očuvanje izvornih, tradicijskih sadržaja mjesta, zajedno s njegovom nematerijalnom baštinom - autohtonih poljoprivrednih kultura, tradicionalnog načina obrade zemlje, vještina i obrta, običaja, leksika i toponima, itd.;
- reguliranje svih oblika izgradnje i općenito svih intervencija u prostoru, kako bi se očuvao izvorni izgled prostora.
- Konzervatorski elaborat Velog Grablja u svojem je pristupu istraživanju, vrednovanju i zaštiti lokalne graditeljske baštine temeljen na slijedećim postavkama:
- kulturna i prirodna baština temelj su materijalnog identiteta i kulturnog nasljeđa Velog Grablja, te ih kao takve treba zaštititi;
- kulturnu baštinu punopravno čine i reprezentativne povijesne građevine i jednostavna ostvarenja tradicijske gradnje, koja su nositelji prostornog identiteta manjih mjesta te bi trebalo čuvati u izvornom obliku i namjeni;
- prirodni krajolik i kulturni krajolik prilagođen potrebama čovjeka iznimno su značajni čimbenici prostornog identiteta, pa svako širenje građenih zona u kvalitetne krajobrazne prostore proizvodi nepopravljivu štetu;
- zaštita i obnova tradicijskih i krajobraznih vrijednosti temelj su na kojem Velo Grablje treba graditi svoju budućnost i identitet.

Obzirom na sve navedeno, prostor Velog Grablja kao naselja i kulturnog krajolika koji ga okružuje klasificira se i zaštićuje kroz navedenu zone zaštite:

Za zonu B (područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture) odgovara režim zaštite osnovnih elemenata povijesne planske matrice i pejzažnih vrijednosti, te pojedinih skupina i pojedinačnih građevina unutar kojih je potrebno očuvati sva bitna obilježja i strukture. Uz mogućnost intervencija u povijesne strukture kod prilagođavanja novim funkcijama i sadržajima, odnosno uz metode sanacije, konzervacije, konzervatorske rekonstrukcije i rekompozicije, u zoni B moguća je i zamjenska gradnja na mjestima ruševnih tradicijskih gradnji i ruševina i to u njihovom izvornom tlocrtnom gabaritu koja mora biti tipološki usklađena s okolinom i poštovati osnovne karakteristike prostora u pogledu položaja na parceli, volumena i oblikovanja građevina.

Rekonstrukcija tradicijskih stambeno-gospodarskih i gospodarskih građevina

Nije dozvoljeno povećavati kapacitet građevina podizanjem nadozida u potkrovlju i izvedbom luminara, niti je dozvoljeno graditi balkone.

Dogradnje je potrebno oblikovno uskladiti s izvornom graditeljskom strukturom.

Vertikalne komunikacije između prvog i viših katova potrebno je planirati unutar građevine.

Svi radovi i građevinski detalji na građevinama (zidanje kamenom u vapnenom mortu, način fugiranja, način žbukanja prigodno pigmentiranom produžnom ili vapnenom žbukom, način izvođenja strehe s "grundalom" od lomljenih kamenih ploča, izrada drvenog dvostrešnog krovništva i drvene međukatne konstrukcije, pokrivanje krovova utorenim crijepom ili kamenim pločama, izvedba kamenih vanjskih stubišta, izvedba tradicijske vanjske stolarije s škurama, zadržavanje lučnih kamenih nadvoja ulaza u gospodarske prostore u prizemljima stambeno-gospodarskih građevina, izvedba prozorskih otvora u obliku vertikalno položenog pravokutnika itd.) trebaju se izvoditi tradicijskim materijalima, uz primjenu tradicijskih tipoloških detalja te u skladu s tipološkim karakteristikama cjeline. U intervencijama na povijesnim tradicijskim građevinama nije dozvoljeno korištenje PVC stolarije.

Povijesne građevine potrebno je obnoviti cjelovito, zajedno s njihovim neposrednim okolišem (dvorištem, vrtom, poljoprivrednom površinom, pristupom, gustinama i sl.).

Ovjera izvedenog stanja (legalizacija) intervencija na tradicijskim stambeno-gospodarskim građevinama

Legalizacija je dopuštena samo u onim slučajevima u kojima po ocjeni nadležne konzervatorske službe nije degradirana graditeljska baština, odnosno povijesna tipologija izgradnje.

Zamjenska gradnja i rušenja

Uklanjanje povijesnih građevina, odnosno zamjenska gradnja moguća je isključivo kod ruševina i to na temelju prethodne detaljne analize i valorizacije, u skladu s odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.

U slučaju zamjenske gradnje, kao i kod rekonstrukcije postojećih zgrada, svi elementi relevantni za određivanje zahvata u prostoru – oblik i veličina građevinske parcele, namjena, veličina i oblikovanje građevine te njezin smještaj na parceli, uređenje parcele, način priključenja parcele i građevine na prometnu površinu i komunalnu infrastrukturu – moraju se podrediti ograničenjima i obvezama koje proizlaze iz urbanističkih i arhitektonskih specifičnosti pojedine lokacije.

Nova gradnja

Kod nove gradnje potrebno je poštovati izvornu tipologiju građenja u pogledu:

- tlocrtnih gabarita – ne odobravaju se razvedeni tlocrti,
- katnosti – do max. P+2,
- oblikovanja krovništva – propisuju se dvostrešna krovništva nagiba prilagođenog pokrovu (max. 30)
- dispozicije i dimenzija otvora – propisuju se otvori u formi vertikalno položenog pravokutnika,
- primjene tradicijskih građevnih materijala (kamen, žbuka, utoreni crijep, stolarija prema tradicijskom obrascu – ne odobrava se primjena novih materijala.)
- Kod nove gradnje je nepoželjno nekritičko preuzimanje tradicijskih oblika.

Putovi

Unutar izgrađene strukture Velog Grablja putovi su prilagođeni mjerilu i karakteru naselja te ih treba zadržati u postojećem profilu i gdje je moguće kao pješačke komunikacije. Posebno se štiti skladno izvedeno tradicijsko opločenje dijela puteva (kameni obluci – kogule), i javnih površina koje su u Velom Grablju iznimno dobro očuvane. Sve putove u naselju poželjno je urediti na tradicijski način – kogulima, položenim u zemljanom naboju.

Ostale izgrađene strukture

Garaže i parkirališna mjesta u tipologiji ugrađene gradnje ne uvjetuju se na građevinskoj parceli.

Kod projektiranja razvoda kanalizacije potrebno je poštovati postojeću parternu obradu putova.

Postojeće gustirne koristiti za opskrbu sanitarnom vodom.

Elektroinstalacije treba voditi podzemno. Način i mjesto postave priključnih ormarića i brojila na povijesnim i tradicijskim građevinama treba dogovoriti s nadležnom konzervatorskom službom. Položaj i oblikovanje trafostanice također treba dogovoriti s nadležnom konzervatorskom službom.

Solarne kolektore nije dozvoljeno postavljati na krovove u zaštićenom dijelu naselja. Mogu se eventualno smjestiti na napuštenim poljoprivrednim površinama izvan izgrađene strukture naselja.

Gradnja otvorenih bazena u zoni B nije dozvoljena.

U zoni B nije dozvoljeno rušenje suhozidnih gradnji. Kod eventualnog širenja putova suhozidne ograde potrebno je izmjestiti.

4.2. MJERE ZAŠTITE NASELJA, KRAJOBRAZNIH VRIJEDNOSTI I POJEDINAČNIH GRAĐEVINA

Mjere zaštite i očuvanja naselja Velog Grablja kao povijesne cjeline dijelom su zadane provedbenim odredbama PPUO Hvar, te se primjenjuju u slučajevima koji nisu obuhvaćeni odredbama ovog elaborata i Urbanističkog plana uređenja Velog Grablja.

Velo Grablje je kao i većina tradicijskih naselja danas izloženo nizu utjecaja koji potencijalno ugrožavaju njegovo očuvanje, a to su prije svega iseljavanje - odnosno relativna nenaseljenost mjesta kroz godinu, te ekonomske promjene (pogotovo promjene u načinu privređivanja) koje postavljaju nove zahtjeve na izgled i funkcioniranje lokalnih građevina.

U cilju očuvanja graditeljskih vrijednosti i prostornog identiteta Velog Grablja, mjere zaštite naselja Velo Grablje obuhvaćaju ne samo očuvanje i obnovu preostalih primjera tradicijske arhitekture i povijesnih građevina, već i očuvanje povijesne slike prostora i karakterističnih vizura, te graditeljskih vještina i obrta.

Upravo se zbog toga kod obnove tradicijskih građevina podrazumijeva obnova ne samo glavne, stambene građevine, već i adekvatna konzervacija pripadnog okoliša s gospodarskim i drugim građevinama te elementima opreme prostora. Sva pročelja, a pogotovo ona okrenuta prema mjestu i prilaznim prometnicama, te krovne površine koje čine tzv. peto pročelje mjesta od iznimno su velikog značaja za ukupnu sliku mjesta, te ih je zato potrebno očuvati u izvornom obliku.

Obzirom na vrlo velik broj građevina koje su izvan funkcije i nenastanjene, ne preporuča se nova gradnja u mjestu, već se razvoj mjesta treba temeljiti na popunjavanju i revitalizaciji postojećih i trenutno napuštenih građevina.

Uređenje svih vanjskih ploha građevina i infrastrukture u privatnom i javnom vlasništvu treba temeljiti na korištenju autohtonog graditeljskog izraza i lokalnih materijala.

Uputom Ministarstva kulture, određene su zone zaštite za Velo Grablja, prikazane na kartografskom prikazu u poglavlju 8. - Grafički prilozii.

Upravni postupak u zoni B

Sve građevinske i druge intervencije na građevinama u zoni zaštite B podliježu upravnom postupku, tj. potrebno je na temelju arhitektonskog snimka postojećeg stanja i idejnog projekta ishoditi posebne uvjete (u postupku izdavanja lokacijske dozvole) i prethodno odobrenje (u postupku ishođenja uvjeta građenja odnosno izdavanja građevinske dozvole) nadležnog Konzervatorskog odjela. Navedeno je odobrenje neophodno i za radnje koje bi mogle prouzročiti promjene na kulturnom dobru, a za koje prema Zakonu o gradnji nije potrebna građevinska dozvola.

Za sve intervencije uređenja putova i javnih površina u zoni B režima zaštite potrebno je ishoditi prethodnu suglasnost nadležnog Konzervatorskog odjela.

Za pojedinačna kulturna dobra koji se nalaze izvan zaštićene cjeline Velog Grablja ali su značenjem neraskidivo povezana sa životom mjesta (Sv. Vid) predlaže se uspostavljanje **zone zaštite ekspozicije** u prostoru oko pojedinačnog kulturnog dobra na nivou prostornog plana. Time se osigurava prezentiranje spomenika u autentičnom okruženju, te sprječava izgradnja u neposrednoj blizini spomenika. Bilo kakve građevinske intervencije u zoni ovakvog režima zaštite podliježu upravnom postupku koji se treba provesti kod nadležne Konzervatorske službe, a može uključivati prethodna konzervatorska i restauratorska istraživanja, te ishođenje posebnih uvjeta i prethodnog odobrenja.

To znači da se štite i autohtoni izgrađeni elementi poput *meja*, *trima* itd. Ova je zona od iznimne važnosti i kao prostor iz kojeg se, i uz kojeg se, mjesto sagledava u potpunosti, te sadrži posebno vrijedne elemente krajobraznog uređenja proizašle iz višestoljetne gospodarske aktivnosti stanovnika Velog Grablja.

Mjere zaštite pojedinačnih građevina temelje se na Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH, te se primjenjuju u skladu sa zonama zaštite u obliku definiranim ovim elaboratom.

Od općih građevinskih intervencija na predmetnim su građevinama mogući jedino radovi u smislu:

- **konzervacije** (održavanje postojećeg stanja uz nužno dotjerivanje i uređenje);
- **restauracije** (očuvanje postojećeg stanja pojedinačnih vrijednih oblika uz stručne zahvate i prezentaciju);
- **građevinske sanacije** (očuvanje postojećeg stanja uz poboljšanje tehničkih karakteristika građevine);
- **rekonstrukcije** (potpuno ili djelomično vraćanje u prethodno poznato stanje građevine ili njezinih dijelova);
- **rekompozicije** (preoblikovanje neprimjerenih rješenja, prilagođavanje okoliša i postojećih prostornih odnosa među objektima).

U cjelini Velog Grablja u najvećem su broju slučajeva na pojedinačnim građevinama u načelu potrebni radovi konzervacije, no na pojedinim građevinama ustanovljena je i potreba za rekonstrukcijom i sanacijom. U malom broju slučajeva potrebna je rekonpozicija, uglavnom samo pojedinih dijelova nekih građevina.

S obzirom na to da je Velo Grablje zaštićeno kao cjelina, za radove na svim postojećim građevinama potrebno je ishoditi suglasnost Konzervatorskog odjela u Splitu. Pritom se u projektima obnove postojećih zgrada treba koristiti građevne oblike, materijale i tipične elemente karakteristične za Velo Grablje, koji su opisani u ovom konzervatorskom elaboratu pod naslovom "*Graditeljska baština naselja*".

Vlasnici pojedinačnih kulturnih dobara mogu se za obnovu i zaštitne radove mogu prijaviti za potporu sredstvima iz državnog proračuna putem javnog natječaja kojeg godišnje objavljuje Ministarstvo kulture RH.

4.3. KONZERVATORSKE SMJERNICE

Smjernice za obnovu stambeno-gospodarskih građevina

Zbog načina života i privređivanja praktički sve stambene građevine u Velom Grablju imaju gospodarske prostorije, uglavnom u vidu konobe u prizemlju odnosno suterenu, koje je potrebno zadržati.

Za Velo Grablje tipična je odsutnost balkona, dok je boravak u vanjskom prostoru u većem broju primjera riješen dozidavanjem niže građevine čiji se ravan krov koristi u svojstvu terase. U skladu s time, nije dozvoljeno dodavanje balkona na pročeljima.

Na pojedinim građevinama očuvani su luminari kao ostaci perioda kada su kuhinje smještane u potkrovlje. Postojeće luminare potrebno je obnoviti na tradicijski način, tako da budu istovjetni izvorniku, što uključuje korištenje drvene konstrukcije. Nije dozvoljeno povećavanje njihovih dimenzija, niti izmjena tipa krova i krovnog pokrova nad luminarom, kao ni korištenje druge stolarije osim tradicijski oblikovane drvene.

Iako su se krovovi u Velom Grablju nekada pokrivali isključivo kamenim pločama, a zatim i kupom kanalicom, kod obnove mjesta sredinom XX stoljeća gotovo su svi pokriveni utorenim crijepom, no kod obnove malobrojnih kuća na kojima je sačuvan pokrov kamenim pločama ili kupom preporuča se koristiti istovjetan pokrov kada je to moguće. Za sva krovišta obvezna je drvena krovna konstrukcija. Preporuča se izrada strehe od kamenih ploča gdje god je to moguće.

Kod zidanja, fugiranja i žbukanja potrebno je koristiti vapneni mort (za zidanje i fugiranje s dodatkom lokalne crljenice) izrađen po lokalnoj recepturi. Nije dozvoljeno žbukanje zgrada koje nisu bile žbukane u izvorniku.

Kod popravaka i rekonstrukcije vanjskih stubišta potrebno je koristiti kamene blokove istovjetne postojećim (ukoliko je izvornik sačuvan) ili drugim tipičnim primjercima u mjestu. Kod obnove ili rekonstrukcije solara (*silor*) potrebno je držati se izvornih gabarita i oblika te koristiti isključivo kamen, zidan na tradicionalan način.

Sve otvore potrebno je opremiti uniformnim, tradicionalnim okvirima od bijelog kamena obrađenog *na martelinu*. Kao zaštitu od sunca preferira se korištenje punih drvenih *škura* izrađene na tradicionalan način. Korištenje *grilja* je prihvatljivo ali se ne preporuča jer je u Velom Grablju rjeđe i recentnijeg datuma.

Na prozorskim otvorima se preporuča korištenje jednostrukih ili dvostrukih dvokrilnih prozora s jednostrukim ostakljenjem, podijeljenih na dva ili tri polja.

Preporuča se korištenje tradicionalnih vrata - dvosmjerno uklađenih drvenih vratnica (pogotovo kod dvokrilnih vrata na ulazima u konobe) ili jednostavnih vratnica od punih, uzdužno slaganih dasaka. Gdje god su sačuvane, preporuča se popraviti i koristiti postojeće izvorne drvene vratnice, a ukoliko popravak nije moguć preporuča se izrada replike.

U obnovi mjesta i pojedinačnih građevina nije prihvatljivo korištenje betona, armiranog betona, salonita, metala i plastičnih masa.

Kod obnove pojedinačnih stambeno-gospodarskih kuća potrebno je pažljivo i na tradicijski način obnoviti čitavu funkcionalnu cjelinu vezanu na kuću – okolno popločanje dvorišta, gospodarske građevine, krušne peći, gustirne itd.

Smjernice za obnovu gospodarskih građevina

Gospodarske građevine u Velom Grablju građene su od kvalitetnog lokalnog kamena *u živo* vezanog vapnenim mortom s dodatkom crljenice koja određuje boju veziva, pa je kod obnove potrebno replicirati način i materijale građenja.

Gotovo bez iznimke pokrivanje su kamenim pločama ili eventualno kupom, pa se kod obnove preporuča izrada ili popravak drvene krovne konstrukcije i pokrivanje pločama od lokalnog kamena, odnosno kupom kanalicom (samo u slučajevima kada kamene ploče nisu dostupne). Ne preporuča se korištenje kamenih ploča od benkovačkog ili drugih vrsta kamena koji nijansom odudaraju od lokalnih.

Otvori na gospodarskim građevinama tradicionalno su relativno malobrojni i malih dimenzija, te bez stakla i zaštite od sunca – sukladno nekadašnjoj gospodarskoj namjeni. U slučaju prenamjene potrebno je koristiti tradicijska rješenja za ove elemente te za projekt obnove ishoditi suglasnost Konzervatorskog odjela u Splitu.

Krušne peći predstavljaju vrijedan dio tradicijske graditeljske baštine te ih kao takve nije moguće rušiti niti prenamijeniti. Kod obnove krušnih peći potrebno je u potpunosti poštivati izvorne dimenzije i materijale, te ih je poželjno funkcionalno osposobiti.

Gustirne su također integralni dio funkcionalnih stambenih sklopova te ih nije dopušteno uklanjati. Kod obnove je potrebno koristiti tradicionalne materijale i tehnike, te ih se preporuča osposobiti kao izvor vode za navodnjavanje okoliša.

Niti kod obnove gospodarskih građevina nije prihvatljivo korištenje betona, armiranog betona, salonita, metala i plastičnih masa.

Smjernice za obnovu javnih prometnih površina

Postojeće javne prometne površine profilom i kapacitetom zadovoljavaju potrebe mjesta. Trase postojećih puteva rezultat su povijesnog, spontanog i organskog razvoja mjesta te su kao takve zaštićene i nije ih moguće izmještati.

Postojeća popločenja ulica i javnih površina, te sačuvani elementi popločenja i opreme javnih površina dio su zaštićene cjeline te punopravno podliježu zaštiti. Posebno vrijedne zaštićene popločane površine navedene su u ovom elaboratu te označene u Poglavlju 8 u Grafičkim prilogima.

Pješačke površine koje su trenutno neuređene (zemljane ili asfaltirane) potrebno je urediti na tradicijski način – kogolanjem, popločanjem kamenim pločama ili polaganjem kamenih blokova na zemljanu podlogu – prema predlošku nekog od postojećih tipova popločenja javnih površina u Velom Grablju. Pritom je potrebno koristiti lokalni kamen te dimenzije i način slaganja istovjetan onima na odabranom predlošku.

Za navedene je radove potrebno ishoditi suglasnost Konzervatorskog odjela u Splitu. Asfaltiranje površina je dozvoljeno samo na kolnim prometnicama, poput već asfaltiranih glavnih kolnih prometnica kojima se ulazi u mjesto iz smjera Malog Grablja ili silaskom s ceste Brusje-Hvar.

Postojeće javne površine koje se koriste za parkiranje vozila potrebno je redefinirati i urediti, preporučljivo prekriti *kogolama*, te predvidjeti mogućnost parkiranja na prilazima Velom Grablju kako bi se smanjio broj vozila u mjestu.

Smjernice za provođenje infrastrukture

Svu infrastrukturu potrebno je provoditi na minimalno invazivan način, vodeći računa o tome da elementi instalacijskih sustava ne budu vidljivi te ne narušavaju vizualni sklad tradicijske cjeline mjesta. Kod ukopavanja infrastrukturnih sustava potrebno je izraditi projekt kojim će biti uzete u obzir i zaštićene posebno vrijedne javne površine s tradicijskim popločenjem navedene u ovom elaboratu. Ukopavanje je potrebno provesti koordinirano i istovremeno za sve vrste infrastrukture, kako bi se spriječilo višekratno otvaranje prometnih površina te smanjila mogućnost oštećivanja popločenja.

Kod projektiranja trase ukopavanja potrebno je predvidjeti ukopavanje na takav način da bude potrebno otvoriti što manji dio profila prometnice, te da infrastrukturu u budućnosti bude moguće popravljati bez većeg oštećivanja površine puteva. Trasa ukopavanja ne smije prolaziti kroz površine posebno vrijednog popločenja kako je označeno u Prilozima.

Za sve infrastrukturne sustave potrebno je izraditi odgovarajuće projekte te za njih provesti odgovarajuće upravne postupke pri Konzervatorskom odjelu u Splitu. Preporuča se izrada zajedničkog projekta za ukopavanje svih vrsta infrastrukturnih sustava u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Splitu kako bi se odredila najpovoljnija moguća trasa u smislu zaštite kulturnih dobara.

Opskrba električnom energijom

Električne instalacije postavljene su 1960. godine prilikom elektrifikacije naselja. Trenutno su razvedene nadzemnim kablovima montiranim na željezne nosače na pojedinim kućama. Kablovi i zahrđali nosači izgledom narušavaju sklad tradicijske graditeljske cjeline, te je ove instalacije potrebno osuvremeniti i provesti podzemno.

Postojeći tipski priključni ormarići postavljaju se u čitavoj državi, ne uzimajući u obzir stilske tradicijske različitosti pojedinih područja. Preporuča se izrada ormarića koji će koristiti tradicionalne stilske elemente i materijale te se bolje uklopiti u cjelinu mjesta.

Ormariće i brojila ne smije se postavljati na vanjska pročelja građevina. Postojeća trafostanica oblikovanjem ne odgovara cjelini, te ju je poželjno preoblikovati korištenjem tradicijskih materijala i graditeljskih elemenata ili sasvim ukloniti te eventualno premjestiti na manje uočljivo mjesto.

Radi očuvanja vizualnog identiteta cjeline nije dozvoljeno postavljanje vjetrenjača ili solarnih kolektora unutar mjesta i zaštićenog krajobraza.

Opskrba vodom

Vodovodni sustav proveden je 2007. godine. Uz njega aktivan je i tradicionalni sustav opskrbe putem pojedinačnih *gusterni* koje se nalaze uz gotovo svaku kuću (u pojedinim slučajevima i više *gusterni* opskrbljuje jedno kućanstvo).

Gusterne su tradicionalno iznutra oblagane smjesom vapnenog morta i gline, ili kasnije cementnim mortom. Preporuča se obnova postojećih *gusterni* na tradicionalan način te njihova reaktivacija.

Tehnološka voda dobivana je skupljanjem kišnice putem javnih *gusterni* iznad mjesta, i korištena je prije svega kod destiliranja ružmarinovog i lavandinog ulja. Preporuča se održavanje i reaktiviranje ovog sustava, pogotovo u svrhu navodnjavanja poljoprivrednih i drugih kultiviranih površina.

Odvodnja otpadnih voda

Provođenje kanalizacijskog sustava predviđeno je Prostornim planom Grada Hvara, te se detaljnije utvrđuje Urbanističkim planom uređenja Velog Grablja.

Preporuča se postavljanje odgovarajućeg tipa sustava s kolektorom na pogodnoj lokaciji, postavljenim na minimalno invazivan i uočljiv način. Kao lokacija preporuča se položaj ispod naselja, u usjeku koji vodi prema Malom Grablju, a kojeg je potrebno detaljnije utvrditi u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Splitu. Po uvođenju kanalizacijskog sustava preostale septičke jame potrebno je očistiti i zatrpati u skladu s važećim propisima.

Smjernice za novu gradnju

Obzirom na vrlo malu nastanjenost Velog Grablja te veliki broj građevina koje su izvan funkcije, nema potrebe za novom gradnjom te se ona ne preporuča. U iznimnim slučajevima u kojima je neizbježna gradnja (primjerice kod izgradnje infrastrukture) sva eventualna nova izgradnja na području obuhvata UPU Velog Grablja mora biti odobrena od strane

Konzervatorskog odjela u Splitu, te mora biti u skladu i s propisima iz plana višeg reda (PPUG Hvara).

Kako je Velo Grablje tradicijski ambijent koji predstavlja vrijedan dio baštine tradicijskog graditeljstva u Dalmaciji, za novu gradnju potrebno je pri projektiranju primjenjivati sve kriterije navedene u „Konzervatorskim smjernicama“ ovog elaborata, odnosno koristiti isključivo tradicijske građevne elemente kako su opisani u prethodnim poglavljima.

Svaka se nova građevina mora projektirati prema načelu harmoničnog odnosa s cjelinom naselja i pripadnog krajolika. Novu gradnju treba volumenom, oblikovanjem i stilskim izričajem uskladiti s postojećom a u slučaju odstupanja nova izgradnja ne može biti veća od gabarita izvornih građevina u okolnom prostoru.

Za savjet kod izbora građevnih elemenata i tradicijskih građevinskih tehnika investitori se mogu obratiti stručnoj službi Konzervatorskog odjela u Splitu.

4.4. KONZERVATORSKE SMJERNICE ZONE ZAŠTITE KULTIVIRANOG KRAJOLIKA

Zona zaštite kultiviranog krajolika obuhvaća sve neizgrađene parcele koje izravno sudjeluju u prostornom doživljaju mjesta, a to su prije svega:

- parcele na obroncima Male Bonde, ispod i iznad odvojka za Grablje sa stare ceste Hvar – Stari Grad
- parcele uz cestu koja od sklopa Tomičić (1-5) vodi na Sjeveroistok i spaja se sa starom cestom Hvar-Stari Grad
- parcele uz Križni put i javne gusterne, te uz put od gusterne prema Sv. Vidu
- parcele u dolini između Male i Vele Bonde te podno Vele Bonde
- parcele oko groblja i crkvice Sv. Antonija, te uz put od groblja do Vele Bonde
- parcele uz cestu prema Malom Grablju.

Na ovim se područjima predlaže revitalizirati ručnu poljoprivrednu proizvodnju autohtonih sorti, na tradicijski način. Kod eventualnog ponovnog pošumljavanja opožarenih područja poželjno je konzultirati nadležno Ministarstvo te se koristiti autohtone biljne vrste.

Zaštita obuhvaća parcelaciju, povijesne trase puteva, meje, gustirne, trime, eventualno sačuvane japijke, staje i druge poljoprivredne suhozidne autohtone građevine. Za sve građevinske radove predviđene u ovoj zoni investitor je dužan pokrenuti odgovarajući upravni postupak pri Konzervatorskom odjelu u Splitu, te ishoditi posebne uvjete odnosno prethodno odobrenje.

4.5. UPRAVNI POSTUPAK PRI ZAŠTITI KULTURNIH DOBARA I PRAVNI STATUS ZAŠTITE

Upravni postupci koji se primjenjuju kod raznih oblika provedbe zaštite kulturnih dobara propisani su *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN 69/99), te *Zakonom o prostornom uređenju i gradnji* (NN 76/07), i *Obvezatnom uputom o zoniranju zaštićenih povijesnih cjelina gradova i ostalih naselja* (Ministarstvo kulture RH, 1995. i 1998.). Primjenjuju se i *Uputa za vrednovanje kulturnih dobara predloženih za upis u Registar kulturnih dobara RH* (Ministarstvo kulture RH, 2004.), *Uputa o načinu utvrđivanja sustava mjera zaštite za nepokretna kulturna dobra predložena za upis u Registar kulturnih dobara* (Ministarstvo kulture RH, 2004.), te *Sadržajna i metoda podloga krajobrazne osnove Hrvatske, poglavlje 6.: Zaštita, očuvanje i korištenje kulturne baštine* (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja).

Navedeni propisi određuju tijek obaveznih upravnih postupaka s područja zaštite kulturnih dobara, te svih postupaka vezanih uz građevinske zahvate i intervencije na povijesnim građevinama, naseljima i dijelovima naselja, arheološkim lokalitetima, kulturnom krajoliku i drugim spomeničkim oblicima.

Podnošenje zahtjeva za izdavanje suglasnosti od strane Konzervatorskog odjela u Splitu obvezatno je za sve zahvate na kulturnim dobrima popisanim u ovom elaboratu, kao i na svim građevinama koje se nalaze unutar zaštićene cjeline naselja Velo Grablje (Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske - Lista preventivno zaštićenih dobara, P-976.).

To se odnosi na sve vrste radova konzervacije, rekonstrukcije, sanacije i održavanja, dogradnju, preoblikovanje ili prenamjenu bilo koje građevine, zatim na izvođenje građevinskih radova u zonama arheoloških lokaliteta i zaštićenog kulturnog krajolika, a posebno na novu izgradnju, rušenje ili uklanjanje građevina ili bilo kojeg njihovog dijela.

Pojedinačno zaštićenim građevinama smatraju se sva pojedinačna nepokretna kulturna dobra navedena u ovom elaboratu, što znači da su kod tih pojedinačnih građevina utvrđena svojstva kulturnog dobra te se na njih primjenjuju sve pripadne zakonske odredbe.

Za građevine koje se trenutno nalaze u postupku zaštite ili ih se ovim elaboratom predlaže za pojedinačnu zaštitu vrijede iste mjere i propisani su isti postupci kao za spomenike čija je pojedinačna zaštita već provedena.

Radovi na uređenju prometnica i javnih površina također podliježu upravnom postupku, što znači da se za njih suglasnost Konzervatorskog odjela u Splitu mora ishoditi na istovjetan način.

Vlasnik kulturnog dobra odnosno investitor dužan je od Konzervatorskog odjela u Splitu tražiti slijedeće suglasnosti za radove na zaštićenim kulturnim dobrima: posebne uvjete u postupku izdavanja lokacijske dozvole, prethodno odobrenje u postupku izdavanja građevinske dozvole, konzervatorski nadzor kod izvođenja svih faza radova (prema procjeni Odjela) te provođenje arheološkog istraživanja u slučaju ako u bilo kojoj fazi radova budu pronađeni arheološki nalazi. U ovim se slučajevima Konzervatorski odjel u Splitu preporuča se konzultirati u smislu načelnog stručnog odobrenja već u fazi izrade idejnog projekta obnove. Za pokretanje upravnog postupka u smislu ishoda bilo kojeg oblika suglasnosti podnositelj je dužan osigurati arhitektonski snimak postojećeg stanja u mjerilu 1:50, na osnovi njega izraditi potrebnu arhitektonsku dokumentaciju.

4.6. PREPORUKE ZA TURISTIČKI RAZVOJ

Turističku ponudu Velog Grablja trebalo bi temeljiti na bogatoj tradicijskoj baštini mjesta, pri čemu elementi materijalne i nematerijalne baštine imaju jednako velik značaj.

Revitalizacija starih oblika poljoprivrede, običaja, i jela te drugih elemenata nematerijalne kulturne baštine s jedne strane, te očuvanje ambijenta tradicijske gradnje s druge strane predstavljaju osnovu potencijalnog turističkog razvoja mjesta.

Zbog posebnosti mjesta i sadržaja koje nudi, te prostornog ograničenja u smislu smještajnih kapaciteta čija bi izgradnja ugrozila integritet mjesta, upućuju na turistički razvoj usmjeren na kratkotrajan, izletnički boravak turista ispunjen s prezentacijama tradicijskih autohtonih grabaljskih sadržaja. Pritom se Velo Grablje može oslanjati na turiste smještene u gradu Hvaru i drugim mjestima na otoku, kao i na one iz Malog Grablja.

Bilo bi idealno brojne sačuvane povijesne artefakte koji govore o životu mjesta predstaviti na izvornim lokacijama gdje će biti prezentiran i njihov način rada – poput destilerije ulja, konobe pod zadržanom zgradom itd. – a poželjno je i osnovati mjesni muzej u kojem bi se turistima predstavilo povijest mjesta, tradicijske vještine i obrte, te običaje i predmete iz svakodnevnog života Velog Grablja. Obnova tradicijskih godišnjih običaja, pogotovo onih vezanih za blagdane, poput poklada i procesija, te onih vezanih za ciklus poljoprivrednih radova, predstavlja još jedan vid obogaćivanja turističke ponude. Isto vrijedi i za obnovu tradicijskih poljoprivrednih vještina, poput berbe i destiliranja lavande.

U interijerima i eksterijerima poželjno je koristiti isključivo autentičan namještaj i opremu, rađene obrtnički, te koristiti tradicijske elemente namještaja u što većoj mjeri – klupe, tronošce, škrinje i slično. Pritom se posebno preporuča urediti i koristiti autentične elemente unutarnje opreme prostora.

5. LITERATURA

- Bužančić, Tomislav: *Temeljni principi u strukturi naselja*, str. 141-150, u: Zbornik za narodni život i običaje br. 10, knjiga 49., HAZU, Zagreb, 1983.
- Fisković, Cvito: *Dvije poruke iz knjige „Nepoznata Dalmacija“ autora Mirka Miličića*, u: Klesarstvo i graditeljstvo 13 (2002), 3/4 ; str. 72-77, Klesarska škola, Pučišća
- Freudenreich, Aleksandar: *Narod gradi na ogoljenom krasu : zapažanja - snimci i crteži arhitekta*; Savezni institut za zaštitu spomenika kulture; Zagreb i Beograd, 1962.
- Gamulin, don Niko: *Pismo iseljenim Grabljanima*; fotokopija izvornog rukopisa u vlasništvu Tonči Petrića iz Velog Grablja
- Kečkemet, Duško: *Mali gradovi na Jadranu*, Klesarstvo i graditeljstvo, Klesarska škola, Pučišća, objavljeno u nastavcima: 14 (2003)3-4, str. 41-57, i 15 (2004) 1-2, str.109-12.
- Kovačić, Joško: *Župa Grablje na Hvaru*; u: Služba Božja br. 36, str. 125-150, 1996.
- Miličić, Mirko: *Nepoznata Dalmacija : studija o seoskoj arhitekturi*; Arhitekt, Zagreb, 1955.
- Novak, Grga: *Hvar kroz stoljeća*; Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1972.
- Petrić, Kuzma: *Velo Grablje u 20. stoljeću: s rječnikom grabaljskoga govora*, vlastita naklada, Zagreb, 2006.
- Plenković, Juraj: *Narodna igra „Balun od ruke“*, tekst u vlasništvu Tonči Petrića iz Velog Grablja
- Šegvić, Edo: *Ponistra*, u: Klesarstvo i graditeljstvo, br.1-2, god. XVI, Klesarska škola, Pučišća, svibanj 2005.,
- Šegvić, Edo: *Zid*, u: Klesarstvo i graditeljstvo, br.3-4, god. XVI, Klesarska škola, Pučišća, prosinac 2005.,
- Tudor, Dinko: *Malo Grablje i Milna na zavičajnom otoku Hvaru : život, gospodarstvo, ljudi, događaji od početaka do danas*; MEP Consult, Zagreb, 2002.
- Tudor Kotin, Lorenzo: *Velo Grablje je mjesto najgostoljubivije...*; priredio i izdao Marinko Jurić Peretov, Velo Grablje, 2006.
- Zaninović, Marin: *Iz starije prošlosti Grablja*, u: Hvarski zbornik br.1, str.125-145., 1973.
- *Povijesni katastar : Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju*, Državni arhiv u Splitu
- *Prikazane povijesne fotografije Velog Grablja nalaze se u vlasništvu Tonči Petrića iz Velog Grablja.*
- *Fotografski prikazi: autor i APE d.o.o.*
- Citirani propisi višeg reda:
  - *Prostorni plan Grada Hvara – Provedbene odredbe*
  - *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, NN br. 69/99;*
  - *Zakon o prostornom uređenju i gradnji, NN br. 76/07*
  - *Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova, NN br. 106/98;*
  - *Obvezatna uputa o zoniranju zaštićenih povijesnih cjelina gradova i ostalih naselja, Ministarstvo kulture RH, 1993.*
  - *Uputa za vrednovanje kulturnih dobara predloženih za upis u Registar kulturnih dobara RH, Ministarstvo kulture RH, 2004.*
  - *Uputa o načinu utvrđivanja sustava mjera zaštite za nepokretna kulturna dobra predložena za upis u Registar kulturnih dobara, Ministarstvo kulture RH, 2004.*
  - *Sadržajna i metodska podloga krajobrazne osnove Hrvatske, 6.: Zaštita, očuvanje i korištenje kulturne baštine, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja.*

6. KARTOGRAFSKI PRIKAZI U MJERILU 1:1.500

7. IDENTIFIKACIJSKE KARTICE GRAĐEVINA

8. TABLICE IDENTIFIKACIJSKIH PODATAKA